Tadqiqot.uz

YANGI O‘ZBEKISTON: ILMIY TADQIQOTLAR

CONFERENCES.UZ
2026
DAVRIYLIGI: 2018-2026

DUNYO TARIXIDA KOSMOSGA UCHGAN BIRINCHI INSON

ANJUMAN | КОНФЕРЕНЦИЯ | CONFERENCES | RESPUBLIKA KO‘P TARMOQLI ILMIY KONFERENSIYA

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA XORIJIY OLIY TA’LIM MUASSASALARI PROFESSOR-O‘QITUVCHILARI, YOSH OLIMLAR, DOKTORANTLAR, MAGISTRANTLAR VA IQTIDORLI TALABALAR

TOSHKENT SHAHAR, AMIR TEMUR KO‘CHASI, PR.1, 2-UY.
+998 97 420 88 81
+998 94 404 00 00
WWW.TAQIQOT.UZ
WWW.CONFERENCES.UZ

OKTYABR
№93

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН: ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР 2-ҚИСМ

НОВЫЙ УЗБЕКИСТАН: НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧАСТЬ-2

NEW UZBEKISTAN: SCIENTIFIC RESEARCH PART-2

ТОШКЕНТ-2026

УЎК 323(575.1)(063)
КБК 66.3(5Ў)я43
И-18
DOI 10.5281/zenodo.11390854

«ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН: Илмий тадқиқотлар» [Тошкент; 2026]

«Янги Ўзбекистон: Илмий тадқиқотлар» мавзусидаги республика 93-кўп тармоқли илмий маърифий онлайн конференция материаллари тўплами, 31 октябрь 2026 йил. - Тошкент: «Tadqiqot», 2026. – 86 б.

Ушбу Республика-илмий онлайн даврий анжуманлар «Ҳаракатлар стратегияси — Тараққиёт стратегияси сари» тамойилига асосан ишлаб чиқилган етти устувор йўналишдан иборат 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси мувофиқ: — илмий изланиш ютукларини амалий-тажриби жиҳат йўли билан фан соҳаларини ривожлантиришга бағишланган.
Ушбу Республика илмий анжуманлари таълим соҳасида меҳнат қилиб келаётган профессор - ўқитувчи ва талабалар-иштирокчилар томонидан тайёрланган илмий тезислар киритилиб бориб, унда таълим тизимида илғор замонавий ёндашувлар, натижалар, муаммолар, ечимлар, статистик вазиятлар ва илмий-тараққиётнинг истиқболли режалари таҳлил қилинади конференцияси.

Масъул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонови, ю.ф.д., доцент

1.Ҳуқуқий тадқиқотлар йўналиши -
Профессор в.б.,ю.ф.н. Юсувалиева Рахима (Жахон иқтисодиёти ва дипломатия университети)

2.Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар -
Доцент Норматова Дилдора Эсоналиевна(Фарғона давлат университети)

3.Тарих саҳифаларидаги изланишлар –
Исмаилов Ҳусанбой Маҳаммадқосим ўғли (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси)

4.Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни-
Доцент Уринбоев Хошимжон Бунатович (Наманган мухандислик-қурилиш институти)

5.Давлат бошқаруви-
Доцент Шакирова Шохида Юсуповна (Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети "Беш муҳим ташаббус" маркази раҳбари)

6.Журналистика-
Тошбоева Барнохон Одилжоновна(Андижон давлат университети)

7.Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар –

Самигова Умида Хамидуллаевна (“Kinder land of Asia” НТМ ўқув ва тарбия ишлари бўйича директор ўринбосари)

8.Адабиёт-
PhD Абдумажидова Дилдора Рахматуллаевна (Тошкент Молия институти)

9.Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган ўрни -
Phd Вохидова Мехри Хасанова (Тошкент давлат шарқшунослик институти)

10.Педагогика ва психология соҳаларидаги инновациялар -
Турсунназарова Эльвира Тахировна (Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, таржимонлик факультети, инглиз тили амалий таржимаси кафедраси в.б.доценти, PhD)

11.Жисмоний тарбия ва спорт-
Усмонова Дилфузахон Иброхимовна (Жисмоний тарбия ва спорт университети)

12.Маданият ва санъат соҳаларини ривожланиши -
Тоштемиров Отабек Абидович (Фарғона политехника институти)

13.Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши -
Бобохонов Олтибой Рахмонович (Сурхандарё вилояти техника филиали)
14.Тасвирий санъат ва дизайн-
Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

15.Мусиқа ва ҳаёт-
Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

16.Техника ва технология соҳасидаги инновациялар -
Доцент Нормирзаев Абдуқаюм Раҳимбердиевич (Наманган мухандислик-қурилиш институти)

17.Физика-математика фанлари ютуқлари -
Доцент Сохадалиев Абдурашид Мамадалиевич (Наманган мухандислик-технология институти)

18.Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар –
Зупарова Зулфия Ахрор қизи DSc (Тошкент тиббиёт академияси фармакология кафедраси доценти, фармацевтика фанлари доктори)

19.Фармацевтика
Жалилов Фазлиддин Содиқович DSc (Альфраганус университети, фармацевтика ва кимё кафедраси мудири, фармацевтика ва кимё фанлар доктори, профессор)

20.Ветеринария
Т.ф.д., доцент Маматова Нодира Мухтаровна (Тошкент давлат стоматология институти)

21.Кимё фанлари ютуқлари -
Рахмонова Доно Қаххоровна (Навоий вилояти табиий фанлар методисти)

22.Биология ва экология соҳасидаги инновациялар -
Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

23.Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари -
Проф. Хамидов Мухаммадхон Хамидович "ТИИМСХ"

24.Геология-минерология соҳасидаги инновациялар -
Phd доцент Қаҳҳоров Ўктам Абдурахимович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти)

25.География- Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

Тўпламга киритилган тезислардаги маълумотларнинг ҳаққонийлиги ва иқтибосларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Муаллифлар жамоаси
© Tadiqiqot.uz

Page maker/Верстка/Сахифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакции журнала.
www.tadqiqot.uz
ООО Tadiqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/; E-mail:
info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of
www.tadqiqot.uz
Tadiqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/; E-mail:
info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

ҲУҚУҚ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

VOYAGA YETMAGANLAR NAZORATSIZLIGI VA HUQUQBUZARLIKLARINING OLDINI OLISHDA PROKUROR ISHTIROKINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI: GERMANIYA TAJRIBASI

Eshmurodov Abbos Ilyosovich,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda Germaniya tajribasi asosida voyaga yetmaganlar nazoratsizligi va huquqbuzarliklarining oldini olishda prokuror ishtirokining huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Xususan, voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha qonunchilikda nazarda tutilgan tarbiyaviy choralar, ish yuritishni tugatish mexanizmlari hamda prokuratura, yoshlar ishlari bo‘yicha xizmatlar va boshqa vakolatli organlar hamkorligining imkoniyatlari va muammoli jihatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Voyaga yetmaganlar, nazoratsizlik, huquqbuzarliklar profilaktikasi, prokuror ishtiroki, Germaniya, voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha sud, tarbiyaviy choralar, idoralararo hamkorlik.

Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish davlatning faqat jazolashga qaratilgan faoliyati bilan cheklanmaydi. Ushbu yo‘nalishda bolaning oilaviy va ijtimoiy muhitini o‘rganish, xavf omillarini erta aniqlash, ta’lim va ijtimoiy yordam xizmatlariga yo‘naltirish, shuningdek, huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda uning takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik muhim ahamiyatga ega. Shu sababli prokurorning roli faqat ayblovni qo‘llab-quvvatlash bilan emas, balki qonuniy, mutanosib va voyaga yetmaganning manfaatlarini hisobga oladigan protsessual qarorlarni ta’minlash bilan ham baholanishi lozim.

Germaniya tajribasining muhim xususiyati shundaki, voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklariga munosabat alohida huquqiy tartib hisoblanadigan Voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha sudlar to‘g‘risidagi qonun (Jugendgerichtsgesetz — JGG) doirasida tashkil etilgan. Mazkur qonunning 38-paragrafida voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha yordam xizmati (Jugendgerichtshilfe) nazarda tutiladi. Ushbu xizmatni yoshlar ishlari bo‘yicha idoralar yoshlar yordami tashkilotlari bilan hamkorlikda amalga oshiradi. Uning vakillari voyaga yetmaganning shaxsiyati, rivojlanishi, oilaviy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini o‘rganib, ishni ko‘rayotgan organlarga tarbiyaviy va ijtimoiy jihatdan ahamiyatli ma’lumotlarni taqdim etadi [1]. Bu mexanizm huquqbuzarlikni faqat sodir etilgan qilmish orqali emas, balki unga olib kelgan sharoitlar bilan birgalikda baholash imkonini beradi.

Germaniya huquqida prokurorning profilaktik ahamiyatga ega bo‘lgan vakolatlari, ayniqsa, JGGning 45-paragrafida ko‘rinadi. Unga ko‘ra, qonunda belgilangan shartlar mavjud bo‘lsa, prokuror voyaga yetmaganga nisbatan jinoiy

ta’qibni davom ettirmaslik haqida qaror qabul qilishi mumkin. Jumladan, tarbiyaviy chora allaqachon amalga oshirilgan yoki boshlangan bo‘lsa hamda sud ishtiroki yoki ayblov xulosasi zarur deb topilmasa, ishni jinoiy ta’qibni davom ettirmasdan yakunlash imkoniyati mavjud. Shuningdek, tegishli holatlarda prokuror sudyaga ogohlantirish, ko‘rsatma yoki majburiyat belgilash kabi choralarni qo‘llashni taklif qilishi mumkin [2]. Demak, Germaniya modelida prokuror qarori individual vaziyatni va tarbiyaviy ta’sir choralarining yetarliligini hisobga olishga yo‘naltirilgan.

JGGning 47-paragrafi esa ayblov sudga kiritilganidan keyin ishni tugatish masalasini tartibga soladi. Qonunda ko‘rsatilgan shartlar mavjud bo‘lganda sud ishni tugatishi mumkin, ayrim hollarda bu uchun prokurorning roziligi talab etiladi [3]. Bu qoida prokuror va sud vakolatlarining o‘zaro muvozanatini ko‘rsatadi: prokurorning ishtiroki muhim bo‘lsa-da, sud bosqichidagi qaror sud vakolati doirasida qabul qilinadi. Shu jihatdan Germaniya tajribasini O‘zbekistondagi prokuror nazorati instituti bilan aynan bir xil deb qarash to‘g‘ri emas. Germaniyada mazkur mexanizm, avvalo, jinoyat protsessidagi prokuror vakolatlari va yuvenal yustitsiyaning tarbiyaviy yondashuvi orqali namoyon bo‘ladi.

Idoralararo hamkorlikning huquqiy asosi “Germaniya Ijtimoiy kodeksining VIII kitobi Bolalar va yoshlarga yordam to‘g‘risida”gi qonun (SGB VIII) 52-paragrafida ham mustahkamlangan. Ushbu normaga muvofiq, yoshlar ishlari bo‘yicha idora jinoyat ishini yuritish jarayonida ishtirok etadi va zarur bo‘lganda bola yoki yosh shaxsning hayot sharoitiga ta’sir ko‘rsatuvchi boshqa davlat muassasalari bilan hamkorlik qiladi. Ijtimoiy yordam choralari qo‘llanilishi mumkinligi aniqlansa, bu haqda prokuror yoki sudьyaga o‘z vaqtida xabar beriladi, chunki bunday choralar jinoiy ta’qibdan voz kechish yoki ishni tugatish imkoniyatini baholashga ta’sir qilishi mumkin [4]. Bu yondashuv profilaktikani faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar vazifasi sifatida emas, balki ijtimoiy himoya, ta’lim va oila bilan ishlash choralarining birligi sifatida ko‘radi.

Nemis olimi Frieder Dünkel Germaniya yuvenal yustitsiyasini adolat va ijtimoiy yordam yondashuvlarini birlashtirgan tizim sifatida tavsiflaydi. Uning tahliliga ko‘ra, voyaga yetmaganlar ishlarida jinoiy ta’qibdan chetga yo‘naltirish (diversion), yarashtirish hamda jamiyatda bajariladigan tarbiyaviy choralar ustuvor ahamiyatga ega, ozodlikdan mahrum qilish esa oxirgi chora sifatida qaraladi [5]. Mazkur qarash prokuror ishtirokining profilaktik mohiyatini ochib beradi. Prokuror faqat qilmishga huquqiy baho beruvchi protsessual subyekt emas, balki qonunda nazarda tutilgan shartlar doirasida voyaga yetmaganga nisbatan ortiqcha rasmiy jinoiy ta’qib qo‘llanilishining oldini olishga ham hissa qo‘shadi.

Nemis kriminologi Wolfgang Heinz voyaga yetmaganlar ishlarida diversion mexanizmini alohida o‘rgangan va uning amaliy imkoniyatlari bilan bir qatorda huquqiy davlat tamoyillaridan kelib chiqadigan chegaralarini ham tahlil qilgan [6]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, jinoiy ta’qibni tugatish yoki undan voz kechish avtomatik va nazoratsiz vakolatga aylanmasligi, balki qonunda belgilangan mezonlar, qarorning asoslantirilishi hamda ish holatlarining xolis baholanishi bilan cheklanishi lozim. Aks holda, o‘xshash holatlarda turlicha qarorlar qabul qilinishi va

voyaga yetmaganlarga nisbatan teng munosabat ta’minlanmasligi xavfi yuzaga keladi.

Thomas Crofts Germaniya voyaga yetmaganlar adliya tizimida tarbiyaviy prinsipning rivojlanishini tahlil qilar ekan, ushbu tizimda tarbiya va ijtimoiy qayta moslashtirish g‘oyalarining muhim o‘rnini ko‘rsatadi [7]. Bu fikr voyaga yetmagan shaxsga nisbatan davlat munosabati uning yoshiga, rivojlanish xususiyatlariga va kelgusida jamiyatga qayta integratsiyalashish imkoniyatiga mos bo‘lishi zarurligini asoslaydi. Biroq tarbiyaviy yondashuv jabrlanuvchining huquqlari yoki jamoat xavfsizligi manfaatlarini e’tiborsiz qoldirish degani emas; chora tanlashda qilmishning xususiyati, yetkazilgan zarar va takroriy huquqbuzarlik xavfi ham inobatga olinishi kerak. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni alohida ta’kidlaymizki, Germaniya tajribasining O‘zbekiston uchun eng muhim jihati muayyan vakolatni ko‘chirib olish emas, balki voyaga yetmaganlar bilan bog‘liq qarorlarni individual baholash, idoralararo axborot almashinuvi va tarbiyaviy choralar natijadorligini bir butun mexanizm sifatida tashkil etishdir. Bizning fikrimizcha, prokuror tomonidan voyaga yetmagan shaxsga oid materiallar o‘rganilayotganda faqat huquqbuzarlik alomatlari emas, balki uning oilaviy muhiti, ta’lim muassasasi bilan aloqasi, avval qo‘llangan profilaktik choralar va ijtimoiy yordamga ehtiyoji ham qonuniy asoslarda baholanishi lozim. Shu bilan birga, qarorlar shaffof mezonlarga tayangan holda asoslantirilishi, bolaning shaxsiy ma’lumotlari himoya qilinishi va jabrlanuvchi manfaatlari e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Mazkur taklif prokuror nazoratining qonuniylikni ta’minlash vazifasini zaiflashtirmaydi, aksincha, profilaktika subyektlari faoliyatida aniqlangan tizimli kamchiliklarni bartaraf etish va takroriy huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, Germaniya modelini baholashda bir muammoli jihatni e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Jinoiy ta’qibdan voz kechish yoki ishni tugatish imkoniyatining mavjudligi o‘z-o‘zidan barcha hududlarda bir xil natijaga olib kelmaydi: qarorning sifati va tezkorligi ijtimoiy xizmatlar ma’lumotlarining o‘z vaqtida taqdim etilishi, idoralar o‘rtasida axborot almashinuvi hamda bolaning individual ehtiyojlarini baholash imkoniyatiga bog‘liq. Shuning uchun profilaktik yondashuvni samarali amalga oshirish uchun vakolatlar taqsimoti bilan bir qatorda hamkorlikning aniq tartibi va qarorlarning asoslantirilganligi ham muhimdir.

O‘zbekiston uchun Germaniya tajribasidan kelib chiqadigan amaliy xulosa shuki prokuror nazoratini sudgacha bo‘lgan barcha holatlarda jazolashga yo‘naltirilgan choralar bilan tenglashtirmasdan, bola huquqlarini himoya qilish va huquqbuzarliklarning takrorlanishini barvaqt oldini olishga xizmat qiluvchi qonuniy mexanizmlar bilan uyg‘unlashtirishdir. Xususan, voyaga yetmagan shaxsga oid materiallar o‘rganilganda uning oilaviy sharoiti, maktab bilan aloqasi, avval qo‘llanilgan profilaktik choralar va ijtimoiy yordamga ehtiyoji haqidagi ma’lumotlarni tegishli organlardan olishning aniq tartibini belgilash maqsadga muvofiq. Bunda shaxsiy ma’lumotlarni muhofaza qilish, ma’lumotlarni faqat qonuniy maqsadda almashish va bolaning manfaatlariga zid oqibatlarga yo‘l qo‘ymaslik talablari ta’minlanishi kerak. Shuningdek, profilaktika subyektlari

faoliyatini muvofiqlashtirishda prokuror tomonidan qonuniylikka rioya etilishini tekshirish, aniqlangan tizimli kamchiliklar bo‘yicha taqdimnomalar kiritish va ularning bartaraf etilishini nazorat qilish bilan bir qatorda, har bir bolaga nisbatan qo‘llanilgan choraning natijadorligini baholashga e’tibor qaratilishi lozim. Bunday yondashuv Germaniyadagi idoralararo hamkorlik va tarbiyaviy choralarni ustuvor qo‘llash tajribasining mazmunan foydali jihatlarini milliy huquqiy tizimga moslashtirish imkonini beradi. Biroq Germaniyadagi jinoiy-protsessual mexanizmlarni O‘zbekistonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki milliy qonunchilik, prokuraturaning konstitutsiyaviy maqomi va mavjud profilaktika sub’ektlari vakolatlarini hisobga olgan holda tatbiq etish lozim.

Xulosa qilib aytganda, Germaniya tajribasi voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining oldini olishda prokuror ishtirokining uchta muhim xususiyatini ko‘rsatadi. Birinchidan, jinoiy ta’qib bo‘yicha qaror qabul qilishda tarbiyaviy choralarni hisobga olish. Ikkinchidan, yoshlar ishlari bo‘yicha yordam xizmatining ijtimoiy va oilaviy holat haqidagi bahosidan foydalanish. Uchinchidan, prokuror, sud va ijtimoiy xizmatlar o‘rtasida qonun bilan belgilangan hamkorlikni ta’minlash. O‘zbekistonda ushbu tajribaning maqbul jihatlarini o‘rganish voyaga yetmaganlar bilan bog‘liq profilaktik faoliyatni manzilli, individual va natijaga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jugendgerichtsgesetz (JGG), § 38: Jugendgerichtshilfe. Bundesministerium der Justiz. https://www.gesetze-im-internet.de

2. Jugendgerichtsgesetz (JGG), § 45: Absehen von der Verfolgung. https://www.gesetze-im-internet.de

3. Jugendgerichtsgesetz (JGG), § 47: Einstellung des Verfahrens durch den Richter. https://www.gesetze-im-internet.de

4. Sozialgesetzbuch (SGB) Achtes Buch (VIII) – Kinder- und Jugendhilfe, § 52: Mitwirkung in Verfahren nach dem Jugendgerichtsgesetz. https://www.gesetze-im-internet.de

5. Dünkel, F. Youth Justice in Germany. In: Oxford Handbook Topics in Criminology and Criminal Justice. Oxford University Press, 2016.

6. Heinz, W. Diversion im Jugendstrafverfahren: Praxis, Chancen, Risiken und rechtsstaatliche Grenzen. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 1992, Bd. 104, H. 3, S. 591–638.

7. Crofts, T. The Rise of the Principle of Education in the German Juvenile Justice System. The International Journal of Children’s Rights, 2004, Vol. 12, Issue 4, S. 401–418.

8. Vereinte Nationen. Übereinkommen über die Rechte des Kindes vom 20. November 1989. (Convention on the Rights of the Child).

9. Informationssystem Kinder- und Jugendhilfe in Deutschland. Mitwirkung in Verfahren nach dem Jugendgerichtsgesetz. https://www.kinder-jugendhilfe.info/en/tasks-and-fields-of-work/other-tasks/involvement-in-juvenile-court-proceedings

VOYAGA YETMAGANLAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDA PROKUROR NAZORATINING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Eshmurodov Abbos Ilyosovich,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilishda prokuror nazoratining ustuvor yo‘nalishlari, nazorat samaradorligiga ta’sir etuvchi tashkiliy-huquqiy omillar hamda uni rivojlantirish istiqbollari tahlil qilinadi. Tezis doirasida amalga oshirilgan milliy tadqiqotlarning natijalari qiyosiy ko‘rib chiqilib, profilaktik tadbirlarni baholash, bolalarning protsessual kafolatlarini ta’minlash va idoralararo hamkorlikni takomillashtirish yuzasidan mualliflik takliflari ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar. Bola huquqlari, prokuror nazorati, huquqbuzarliklar profilaktikasi, qonuniylik, idoralararo hamkorlik, individual yondashuv, nazorat samaradorligi.

Voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilish davlatning huquqni muhofaza qilish faoliyatidagi alohida yo‘nalish bo‘lib, u faqat huquqbuzarlik sodir etilganidan keyin javobgarlik masalasini hal qilish bilan cheklanmaydi. Mazkur sohada qonuniylikni ta’minlash, bolaning shaxsiy daxlsizligi va sha’nini himoya qilish, qonuniy vakil ishtirokini kafolatlash, nazoratsizlikka olib keluvchi omillarni barvaqt aniqlash hamda profilaktika choralarining natijadorligini tekshirish bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli prokuror nazoratining samaradorligi aniqlangan qonunbuzilishlar soni bilan emas, balki ularning sabablari bartaraf etilishi, bolaning buzilgan huquqlari tiklanishi va takroriy huquqbuzarliklar xavfi kamayishi bilan ham baholanishi lozim.

Mazkur masalada A.Djuraeva sudga qadar ish yuritish va sud muhokamasi bosqichlarida bola huquqlari kafolatlarini kuchaytirish, qonuniy vakil ishtirokisiz ayrim protsessual harakatlarni amalga oshirishni taqiqlash, bolaga ruhiy yoki jismoniy tazyiq o‘tkazish va uni aybini tan olishga majburlashga yo‘l qo‘ymaslik masalalarini alohida o‘rganib, profilaktika tadbirlarini baholash va monitoring qilish hamda tegishli dasturlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini tashkil etish zarurligi ko‘rsatilgan [1]. Ushbu masalaning muhim jihati shundaki, u prokuror nazoratini faqat qonunbuzilishni aniqlash mexanizmi sifatida emas, balki voyaga yetmagan shaxsning protsessual huquqlarini real kafolatlash vositasi sifatida ham ko‘rib chiqishga asos beradi. Bizning fikrimizcha, ushbu yondashuvni rivojlantirish uchun tekshiruvlarda qonuniy vakil ishtiroki, bolaga tushunarli tilda huquqlari tushuntirilgani, bosim yoki majburlash alomatlari mavjud emasligi va qabul qilingan qarorlarning asoslantirilganligi bo‘yicha yagona tekshiruv mezonlari qo‘llanishi

lozim. Aks holda, huquqiy kafolatlar normativ hujjatlarda belgilangan bo‘lsa-da, ularning amalda ta’minlanishi alohida nazorat qilinmay qolishi mumkin.

Prokuror nazoratini tashkil etish mexanizmlarini takomillashtirish, nazorat faoliyatini raqamlashtirish hamda prokuratura organlari bilan vakolatli davlat idoralari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash masalalarini tadqiq qilib prokuror nazoratini tashkil etish va uning institutsional samaradorligiga urg‘u beradi. Bizningcha, raqamlashtirishning o‘zi samaradorlikni avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Axborot tizimida ma’lumotlar mavjud bo‘lishi bilan birga, ular o‘z vaqtida yangilanishi, qonuniy asosda almashilishi va bola manfaatlariga zid maqsadlarda ishlatilmasligi kerak. Shu bois raqamli nazorat mexanizmlarida har bir xabar yoki topshiriq bo‘yicha mas’ul idora, ijro muddati, bajarilgan chora va erishilgan natijani kuzatish imkoniyati bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bunday tartib idoralararo mas’uliyatni aniqlashtiradi va faqat hisobot uchun bajarilgan tadbirlarni haqiqiy natijaga yo‘naltirilgan profilaktikadan farqlashga yordam beradi.

Amaliy muammolardan biri profilaktika subyektlari faoliyatini baholashda miqdoriy ko‘rsatkichlarga haddan tashqari tayanish xavfidir. Masalan, profilaktik hisobga qo‘yilgan voyaga yetmaganlar sonining ortishi o‘z-o‘zidan ish kuchayganini yoki samarali bo‘lganini anglatmaydi. Bunday ko‘rsatkich hududdagi muammoning ko‘paygani, aniqlash usullari o‘zgargani yoki hisobga olish mezonlari turlicha qo‘llanganidan ham kelib chiqishi mumkin. Shuning uchun prokuror tekshiruvlarida hisobga qo‘yishning qonuniy asosi, bolaning individual vaziyati, tanlangan choraning zarurati va mutanosibligi, shuningdek, uni qayta ko‘rib chiqish muddati tahlil qilinishi lozim. Profilaktik hisob bolani tamg‘alash yoki uning huquqlarini asossiz cheklash vositasiga aylanmasligi kerak.

Ikkinchi muammo bu - prokuror nazorati, idoraviy nazorat va kundalik profilaktika faoliyati o‘rtasidagi farqni amaliy jihatdan aniq saqlash zarurati hisobalanadi. Profilaktika tadbirlarini bevosita amalga oshirish vakolatli idoralarning vazifasi bo‘lib qoladi, prokuror esa qonuniylikka rioya etilishini tekshiradi, aniqlangan qonunbuzilishlar va ularning sabablarini bartaraf etish choralarini ko‘radi. Shu nuqtayi nazardan, idoralararo rejalar va yo‘l xaritalarida har bir tadbir bo‘yicha mas’ul ijrochi, hamkor organ, bajarish muddati va kutilayotgan natija ko‘rsatilishi taklif etiladi. Prokuror nazorati esa ushbu vazifalarning qog‘ozda bajarilganiga emas, ularning voyaga yetmaganlar huquqlariga ta’siriga baho berishi lozim.

Nazoratning yana bir ustuvor yo‘nalishlaridan biri voyaga yetmaganlar bilan bog‘liq xabarlarni qabul qilish va rasmiylashtirish bosqichidagi qonuniylikni tekshirishdir. Jumladan, ichki ishlar organlariga voyaga yetmagan shaxs olib kelingan holatlarda buning qonuniy asosi, qayd etish tartibi, qonuniy vakilni xabardor qilish, shaxs bilan o‘tkazilgan protsessual harakatlarning hujjatlashtirilishi va tegishli kafolatlarga rioya qilinganligi bir xil mezonlar asosida tekshirilishi kerak. Shu maqsadda prokuratura organlari uchun amaliy chek-list ishlab chiqish mumkin. Unda tekshiruv savollari qonuniy asos, hujjatlashtirish, vakilni xabardor qilish, muomala va bosimning oldini olish, keyingi qarorlarning asoslantirilganligi kabi mezonlarni qamrab olishi lozim.

Prokuror nazoratining mazmunini to‘g‘ri belgilash uning samaradorligini oshirishning dastlabki shartidir. Voyaga yetmaganlar bilan bog‘liq sohada nazorat obyekti faqat jinoyat yoki huquqbuzarlik to‘g‘risidagi materiallar bilan cheklanmaydi. U bolaning huquq va qonuniy manfaatlariga ta’sir ko‘rsatuvchi qarorlar, profilaktik hisobga qo‘yish, ta’lim olish imkoniyatidan foydalanish, oilaviy va ijtimoiy muhitni o‘rganish, organlarga olib kelish va ushlab turishning qonuniyligi, protsessual huquqlarni tushuntirish, shuningdek, vakolatli idoralar tomonidan bola bilan ishlashda qonun talablariga rioya etilishini ham qamrab oladi. Bunday keng qamrov nazoratning chegarasizligini anglatmaydi: prokuror tegishli idoraning kundalik boshqaruv vazifasini o‘z zimmasiga olmaydi, balki uning faoliyatida qonuniylik ta’minlanayotganini tekshiradi. Mazkur farq nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhim. Agar prokuror nazorati idoraviy boshqaruv yoki profilaktik tadbirlarni bevosita tashkil etish bilan aralashtirilsa, nazorat qiluvchi va nazorat qilinuvchi funksiyalar o‘rtasidagi chegara xiralashadi. Natijada qonunbuzilishning sabablari va mas’ul mansabdor shaxslarning harakati mustaqil baholanmay qolishi mumkin. Shu bois nazorat hujjatlarida qonun talabi, aniqlangan holat, huquqiy baho, buzilishning sababi hamda uni bartaraf etish chorasi alohida ko‘rsatilishi lozim. Bunday yondashuv prokuror munosabatining asoslanganligini oshiradi va ijro natijasini keyinchalik tekshirish imkonini yaratadi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qaror qabul qilishda bolaning eng ustun manfaatlarini hisobga olish umumiy shior darajasida qolmasligi kerak. Ushbu mezon aniq holatni baholash usuliga aylanishi lozim. Bolaning yoshi va rivojlanish darajasi, oilaviy sharoiti, ta’limdan chetda qolish xavfi, zo‘ravonlik yoki beparvolikka duch kelish ehtimoli, avvalgi profilaktik choralar natijasi hamda bolaning o‘z fikrini bildirish imkoniyati o‘rganilishi zarur [3]. Bir xil huquqiy holatga duch kelgan ikki voyaga yetmaganga nisbatan ham ularning vaziyati farq qilsa, qo‘llanadigan profilaktik choralar mazmuni va intensivligi bir xil bo‘lishi shart emas. Shu sababli prokuror tekshiruvining muhim vazifasi qaror faqat formal asosga tayanib qabul qilinganmi yoki bolaning real vaziyati ham hisobga olinganmi, degan savolga javob topishdan iborat. Individual yondashuv qonun oldida tenglik prinsipiga zid emas [4]. Aksincha, u voyaga yetmaganning o‘ziga xos ehtiyojlari va himoyaga muhtojligini hisobga olib, teng huquqlarni amalda ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi. Biroq individual baholash subyektiv yoki nazoratsiz qarorlar uchun asos bo‘lib qolmasligi lozim. Shuning uchun vakolatli organ qarorida qaysi faktlar aniqlangani, nima sababdan aynan shu chora tanlangani, yengilroq chora nega yetarli emasligi va natija qachon qayta baholanishi asoslantirilishi kerak. Prokuror nazorati shu asoslantirishning mavjudligi va qonuniyligini tekshirish orqali individual yondashuvni amaliy kafolatga aylantirishi mumkin.

Profilaktik faoliyatning maqsadi voyaga yetmaganni jazolash yoki uning xulqini faqat ma’muriy cheklovlar orqali boshqarish emas, balki huquqbuzarlikka olib kelishi mumkin bo‘lgan omillarni kamaytirish, ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash va uning huquqlarini ta’minlashdir [5]. Shu sababli profilaktik hisobga qo‘yish, nazorat choralarini belgilash yoki muayyan xizmatlardan foydalanishni tashkil etish bilan bog‘liq har bir qaror qonuniy asosga ega bo‘lishi, aniq maqsadga

yo‘naltirilishi va shu maqsadga erishish uchun zarur doiradan oshmasligi kerak. Agar chora bolaning ta’lim olishi, oilasi bilan munosabati yoki jamiyatga qo‘shilishiga asossiz to‘sqinlik qilsa, uning profilaktik maqsadiga zid oqibat yuzaga kelishi mumkin. Nazorat davomida faqat qarorning dastlabki qonuniyligini emas, uning davom etishi uchun asoslar saqlanib qolgan-qolmaganini ham tekshirish lozim. Bolaning sharoiti o‘zgarishi, xavf omillari bartaraf etilishi yoki avvalgi chora natija bermasligi sababli qarorni qayta ko‘rib chiqish zarurati paydo bo‘lishi mumkin. Amaliyotda muddatli qayta baholash mexanizmi bo‘lmasa, dastlab asosli bo‘lgan cheklov vaqt o‘tishi bilan maqsadsiz va nomutanosib tus olishi ehtimoli mavjud. Shu bois prokuror ta’sir choralarining davomiyligi, huquqiy asoslari va real natijalarini ham o‘rganishi, zarurat tug‘ilganda ularni bekor qilish yoki o‘zgartirish masalasini vakolatli organ oldiga qo‘yishi maqsadga muvofiq.

Voyaga yetmagan shaxs huquqbuzarlik sodir etganlikda gumon qilinayotgan, jabrlanuvchi yoki guvoh sifatida jalb etilayotgan vaziyatlarda uning yoshi va psixologik xususiyatlari protsessual muomala usuliga ta’sir ko‘rsatishi kerak. Huquqlarni tushuntirish oddiy rasmiy iboralarni o‘qib berish bilan cheklanmasdan, bolaning mazmunni anglaganini tekshirishni ham nazarda tutishi lozim. Qonuniy vakilning xabardor qilinishi, zarur hollarda uning ishtiroki, protsessual harakatning hujjatlashtirilishi va bolaning erkin fikr bildirishiga bosim o‘tkazilmaganligi alohida tekshiruv predmeti bo‘lishi zarur. Ayniqsa, aybni tan olishga majburlash, qo‘rqitish, kamsituvchi muomala yoki yoshiga mos bo‘lmagan savol-javob usullari bola huquqlariga jiddiy putur yetkazishi mumkin. Prokuror nazorati ushbu kafolatlarning hujjatlarda qayd etilganini tekshirish bilan birga, amalda bajarilganini aniqlashga ham yo‘naltirilishi lozim.

Muammo ko‘pincha idoralar mavjud emasligida emas, balki ular o‘rtasidagi ma’lumot almashinuvi, javobgarlik taqsimoti va chora natijalarini baholash tartibining aniq belgilanmaganidadir. Masalan, bir idora bolaning ta’limdan uzilib qolganini aniqlagan, ikkinchi idora oilaviy muammoni qayd etgan bo‘lishi mumkin, biroq bu ma’lumotlar yagona vaziyat tahliliga birlashtirilmasa, profilaktik yordam kechikadi yoki takroriy tadbirlar bilan cheklanadi. Shu nuqtayi nazardan, idoralararo reja faqat tadbirlar ro‘yxati emas, balki boshqariladigan natijalar tizimi bo‘lishi kerak. Har bir vazifa uchun mas’ul ijrochi, hamkor tashkilot, muddat, kutilayotgan natija va natijani tasdiqlovchi hujjat yoki ko‘rsatkich belgilanadi.

Prokuror nazorati natijalarini baholashda faqat aniqlangan qonunbuzilishlar, kiritilgan taqdimnomalar yoki profilaktik hisobdagi bolalar sonini hisoblash yetarli emas. Bunday miqdoriy ko‘rsatkichlar faoliyat hajmini ko‘rsatishi mumkin, ammo bolaning huquqlari qanchalik himoyalanganini va aniqlangan muammo bartaraf etilganini to‘liq ifodalamaydi. Sifat ko‘rsatkichlarini joriy etish prokuror nazorati natijalarini sun’iy ravishda ijobiy ko‘rsatish xavfini ham kamaytiradi. Masalan, profilaktik hisobdan chiqarilgan bolalar soni yakka holda muvaffaqiyat belgisi bo‘la olmaydi. Aksincha, hisobda qolayotgan bolalar sonining ko‘pligi ham o‘z-o‘zidan nazorat samarasizligini anglatmaydi, chunki ayrim vaziyatlarda uzoq muddatli, lekin mutanosib yordam zarur bo‘lishi mumkin. Muhimi, har bir holatning qonuniy asoslari, individual vaziyati va o‘zgarish dinamikasi tahlil qilinishidir. Xulosa qilib

aytganda, voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilishda prokuror nazorati protsessual kafolatlar, profilaktika choralarining qonuniyligi, idoralararo hamkorlik va natijadorlikni baholashni yagona tizimda birlashtirishi lozim. Nazoratning asosiy mezoni tekshiruvlar yoki hisobga olish ko‘rsatkichlarining soni emas, balki bolaning buzilgan huquqlari tiklangani, qo‘llangan choralarning zarur va mutanosib bo‘lgani hamda muammoning takrorlanish xavfi kamayganidir. Shu maqsadda, birinchidan, idoralararo rejalarda har bir vazifa bo‘yicha mas’ul ijrochi, bajarish muddati va kutilayotgan natijani aniq belgilash lozim. Ikkinchidan, voyaga yetmaganlarni organlarga olib kelish va ular bilan protsessual harakatlarni rasmiylashtirishda yagona amaliy chek-list hamda profilaktik choralarni qayta baholash mezonlarini joriy etish taklif etiladi. Ushbu choralar prokuror nazoratining rasmiyatchilikdan xoli, bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini amalda ta’minlashga yo‘naltirilgan mexanizm sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Djuraeva A.Z. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning profilaktikasiga oid qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati: yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: 2023

2. Ibragimov D.Sh. Voyaga yetmaganlar haqidagi qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazoratini tashkil etish va uning huquqiy asoslarini takomillashtirish: yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: 2023.

3. BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi, 1989-yil 20-noyabr, 3, 12 va 19-moddalar; BMTning Bola huquqlari bo‘yicha qo‘mitasi. Bolaning eng ustun manfaatlarini birlamchi e’tibor sifatida hisobga olish huquqi to‘g‘risidagi 14-sonli umumiy izoh (2013), CRC/C/GC/14

4. BMT Bosh Assambleyasining 1985-yil 29-noyabrdagi 40/33-son rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan Voyaga yetmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishning minimal standart qoidalari (Pekin qoidalari).

5. BMT Bosh Assambleyasining 1990-yil 14-dekabrdagi 45/112-son rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha Riyod rahbariy prinsiplari, 5, 9 va 10-bandlar

6. O‘zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi O‘RQ-263-son “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni.

7. O‘zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvardagi O‘RQ-139-son “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni.

PROKURATURA ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN JAMOATCHILIK NAZORATIGA OID GERMANIYA TAJRIBASI

G‘oziyev Zikrillo Xabibullayevich,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning nazariy-huquqiy asoslari Germaniya tajribasi misolida tahlil qilinadi. Prokuratura organlarining ochiqligi, hisobdorligi, fuqarolarning axborot olish huquqi, parlament nazorati hamda prokurorlar faoliyatida qonuniylikni ta’minlash mexanizmlariga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, Germaniya prokuraturasining tashkiliy-huquqiy xususiyatlari, prokurorlarning yuqori turuvchi mansabdor shaxslar va adliya organlari oldidagi xizmat bo‘ysunishi bilan bog‘liq masalalar, mazkur tizimning afzalliklari va munozarali jihatlari yoritiladi. Germaniya tajribasi asosida O‘zbekistonda prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar. Prokuratura, jamoatchilik nazorati, Germaniya tajribasi, ochiqlik, hisobdorlik, parlament nazorati, prokuror mustaqilligi, qonuniylik, fuqarolarning axborot olish huquqi, jamoatchilik monitoringi.

Demokratik huquqiy davlatda davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini ta’minlash qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda davlat hokimiyati institutlarining jamiyat oldidagi mas’uliyatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Ayniqsa, prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini tashkil etish alohida ahamiyatga ega, chunki mazkur organlar jinoyatchilikka qarshi kurashish, qonunlarning ijrosini ta’minlash va inson huquqlarini muhofaza qilish bilan bog‘liq muhim vazifalarni bajaradi. Shu sababli prokuratura faoliyatining samaradorligi faqat uning qonuniy vakolatlari va institutsional imkoniyatlari bilan emas, balki jamoatchilik uchun ochiqligi, qarorlarining asosliligi va fuqarolar oldidagi hisobdorligi bilan ham baholanishi lozim.

Jamoatchilik nazoratining nazariy asoslarini tahlil qilishda davlat hokimiyatini tashkil etish, uning faoliyati ustidan nazorat o‘rnatish va hokimiyat vakolatlarini muvozanatlashtirishga doir ilmiy qarashlar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Djon Lokk davlat hokimiyatining qonun bilan cheklanishi va uning jamiyat manfaatlariga xizmat qilishi zarurligini asoslagan. Sharl Lui Monteske esa hokimiyatlar taqsimoti nazariyasi orqali davlat vakolatlarining bir qo‘lda jamlanishiga yo‘l qo‘ymaslik, ular o‘rtasida o‘zaro tiyib turish va muvozanat mexanizmlarini shakllantirish g‘oyasini ilgari surgan. Mazkur qarashlardan kelib chiqib, prokuratura organlari faoliyati ustidan nazoratni faqat idoraviy nazorat bilan

cheklab qo‘ymasdan, uning jamoatchilikka axborot berish, parlament oldida hisobdorlik va fuqarolar murojaatlarini ko‘rib chiqish mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirish zarur, degan xulosaga kelish mumkin.

Nazariy jihatdan jamoatchilik nazorati davlat organlari faoliyatiga har qanday aralashuvni anglatmaydi. U, avvalo, qonun bilan belgilangan vakolatlar doirasida axborot olish, ochiq ma’lumotlarni tahlil qilish, jamoatchilik muhokamalarini o‘tkazish, murojaatlar kiritish va aniqlangan tizimli muammolar yuzasidan takliflar berish kabi shakllarda namoyon bo‘ladi. Prokuratura faoliyatida bunday nazoratni amalga oshirishda jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlari, dastlabki tergov sirlari, shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligi va aybsizlik prezumptsiyasiga rioya etish talablari ham ta’minlanishi shart. Demak, jamoatchilik nazoratining maqsadi muayyan ish bo‘yicha protsessual qarorni jamoatchilik fikri ta’sirida o‘zgartirish emas, balki prokuratura tizimida qonuniylik, ochiqlik va institutsional mas’uliyatni mustahkamlashdan iborat.

Germaniya tajribasi mazkur masalani o‘rganish uchun muhim ahamiyatga ega. Germaniyada prokuratura organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslari, jumladan, Sudlar tuzilishi to‘g‘risidagi qonun (Gerichtsverfassungsgesetz — GVG) bilan belgilangan. Ushbu qonunning 146-moddasiga muvofiq, prokuratura mansabdor shaxslari yuqori turuvchi mansabdor shaxslarning xizmat ko‘rsatmalariga rioya etishi lozim. 147-moddada esa federal prokuraturaga nisbatan federal adliya vazirining, federal erlar prokuraturasiga nisbatan esa tegishli federal erning adliya organlarining rahbarlik va nazorat vakolatlari belgilangan [1]. Bu holat Germaniyada prokuratura faoliyati ustidan nazoratning muhim qismi idoraviy va ierarxik mexanizmlar orqali amalga oshirilishini ko‘rsatadi. Mazkur tartib, bir tomondan, prokuratura organlari faoliyatida qonunlarning bir xilda qo‘llanilishini ta’minlash, xizmat intizomini mustahkamlash hamda mansabdor shaxslarning mas’uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, yuqori turuvchi organlarning ko‘rsatmalari qonuniylik, xolislik va ish holatlarini har tomonlama o‘rganish talablariga muvofiq bo‘lishi zarur. Shu sababli prokuratura faoliyatini nazorat qilishda idoraviy bo‘ysunish mexanizmlari bilan bir qatorda, qonuniylik va jamoatchilik oldidagi hisobdorlik kafolatlari ham muhim o‘rin tutadi.

Germaniya tajribasini tahlil qilishda idoraviy nazorat va jamoatchilik nazoratini bir-biridan farqlash lozim. Idoraviy nazorat prokuratura tizimi ichidagi rahbarlik, xizmat bo‘yicha bo‘ysunish va topshiriqlar ijrosini tekshirish orqali amalga oshiriladi. Jamoatchilik nazorati esa fuqarolar, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlarining davlat organlari faoliyati to‘g‘risida axborot olish, mavjud muammolarni oshkora muhokama qilish hamda qonunchilikda belgilangan shakllarda munosabat bildirish imkoniyatlarini qamrab oladi. Demak, prokuratura faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati idoraviy nazoratning o‘rnini bosmaydi, balki uning ochiqligi va jamoatchilik oldidagi mas’uliyatini kuchaytiruvchi qo‘shimcha mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda axborot olish huquqi alohida ahamiyatga ega. Germaniyada axborot erkinligi va davlat organlari faoliyatining ochiqligiga oid qonunchilik fuqarolarning davlat boshqaruvi to‘g‘risida ma’lumot olish imkoniyatlarini belgilaydi. Biroq prokuratura faoliyatiga oid axborotni taqdim

etishda dastlabki tergov siri, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, aybsizlik prezumpsiyasi va odil sudlov manfaatlari hisobga olinishi kerak. Shu bois jamoatchilikka taqdim etiladigan axborotning hajmi va mazmuni oshkoralik talablari bilan qonun bilan qo‘riqlanadigan sirlar o‘rtasidagi muvozanat asosida belgilanadi.

Shu bilan birga, Germaniya tajribasini prokuratura organlari ustidan bevosita fuqarolik nazorati mavjud bo‘lgan mutlaq model sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ushbu mamlakatda prokuratura faoliyatining qonuniyligi, davlat organlarining hisobdorligi va jamoatchilikning axborot olish imkoniyatlari turli huquqiy mexanizmlar orqali ta’minlanadi. Bunda parlament nazorati, ommaviy axborot vositalari faoliyati, fuqarolarning murojaatlari hamda davlat organlari faoliyatiga doir axborotdan foydalanish huquqi muhim o‘rin tutadi. Shu sababli Germaniya tajribasini o‘rganishda prokuratura ustidan idoraviy nazorat bilan jamoatchilik nazoratini bir-biridan farqlash, biroq ularning qonuniylik va hisobdorlikni ta’minlashdagi o‘zaro bog‘liqligini e’tirof etish lozim.

Germaniyada jamoatchilik nazoratining huquqiy muhitini baholashda federal darajadagi axborot olish huquqi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Federal axborot olish to‘g‘risidagi qonun (Informationsfreiheitsgesetz) davlat organlari tasarrufidagi rasmiy axborotdan foydalanishning huquqiy asoslarini belgilaydi. Biroq mazkur huquq mutlaq xususiyatga ega emas: qonunda belgilangan istisnolar, jumladan, muhofaza qilinishi lozim bo‘lgan ma’lumotlar va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlar inobatga olinadi. Shu nuqtai nazardan, prokuratura faoliyatiga oid ochiq axborotlarni e’lon qilishda jamoatchilik manfaati bilan tergov sirlari, shaxsiy hayot daxlsizligi va boshqa qonuniy cheklovlar o‘rtasida mutanosiblik ta’minlanishi zarur. Germaniya prokuraturasi faoliyatini tartibga soluvchi mexanizmlarni tahlil qilgan Manfred Dauster, Yuliya Aylin Kroyts va Marko Mansdyorfer prokurorning huquqiy maqomi, protsessual vazifalari va xizmat bo‘ysunishi masalalarini o‘rgangan. Olimlarning 2024 yilda e’lon qilingan tadqiqotida prokuraturaning ierarxik tuzilishi va yuqori turuvchi adliya organlarining ko‘rsatma berish vakolatlari bilan bog‘liq masalalar, shuningdek, mazkur mexanizmlarning Evropa Ittifoqi huquqi nuqtai nazaridan bahsli jihatlari tahlil qilingan [2]. Ushbu ilmiy yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, prokuratura organlari faoliyati ustidan nazorat samaradorligini baholashda nazoratning mavjudligi bilangina cheklanmasdan, uning huquqiy chegaralari, xolislik kafolatlari va tashqi ta’sirdan himoyalanish mexanizmlarini ham hisobga olish talab etiladi.

Prokuratura faoliyati ustidan nazoratning demokratik legitimligi masalasida Germaniyadagi ilmiy-huquqiy munozaralar ham e’tiborga loyiq. Xususan, Germaniya Bundestagida 2020 yilda o‘tkazilgan huquqiy muhokamalarda prokuraturaning mustaqilligi, adliya vazirlarining ko‘rsatma berish vakolati va ushbu vakolatlarning parlament oldidagi siyosiy mas’uliyat bilan bog‘liqligi yuzasidan turli qarashlar bildirilgan [3]. Ayrim mutaxassislar tashqi ko‘rsatmalar imkoniyatini demokratik hisobdorlikning elementi sifatida baholasa, boshqa yondashuvlar alohida jinoyat ishlariga aralashish xavfi va prokurorning xolisligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan omillarga e’tibor qaratadi. Bu munozara

jamoatchilik nazoratini takomillashtirishda ikki muhim talab — davlat organining hisobdorligi va muayyan protsessual qarorlarning qonun asosida, xolis qabul qilinishi o‘rtasida muvozanatni ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi.

Yevropa Kengashi Parlament assambleyasining 1604-sonli (2003-yil) tavsiyasida prokuraturaning huquq ustuvorligini ta’minlash, jinoyatdan jabrlangan shaxslarning huquqlarini himoya qilish va jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarning huquqlariga rioya etilishini ta’minlashdagi o‘rni ta’kidlangan [4]. Mazkur yondashuv prokuratura faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining maqsadini ham belgilashga yordam beradi: nazorat faqat organning tashkiliy faoliyatini baholashga emas, balki inson huquqlariga rioya etilishi, protsessual kafolatlar va qonuniylik holatini tahlil qilishga ham yo‘naltirilishi lozim.

Bizning fikrimizcha, Germaniya tajribasining O‘zbekiston uchun ahamiyatli jihati prokuratura organlarining har bir protsessual harakatini ommaviy muhokamaga chiqarishda emas, balki ular faoliyatining ochiq va tekshirish mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichlarini shakllantirish, jamoatchilikka tizimli axborot taqdim etish hamda fuqarolarning qonuniy murojaatlariga munosabat bildirish mexanizmlarini takomillashtirishdadir. Xususan, prokuratura organlari tomonidan ko‘rib chiqilgan murojaatlar, ularni hal etish muddatlari, fuqarolar huquqlarining buzilishiga sabab bo‘lgan tizimli omillar, qonunbuzilishlarni bartaraf etish bo‘yicha kiritilgan hujjatlar va ularning ijrosi haqidagi umumlashtirilgan ma’lumotlarni muntazam e’lon qilib borish jamoatchilik ishonchini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Bunda ma’lumotlar shaxsga doir ma’lumotlarni oshkor qilmagan holda, taqqoslash va tahlil qilish imkonini beruvchi shaklda taqdim etilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini takomillashtirishda fuqarolik jamiyati institutlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari va ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikni rivojlantirish muhimdir. Bunday hamkorlik doirasida prokuratura faoliyatiga oid ochiq ma’lumotlar asosida tahliliy hisobotlar tayyorlash, qonunchilikni takomillashtirishga qaratilgan takliflarni muhokama qilish va aholi uchun huquqiy axborot materiallarini tarqatish mumkin. Biroq jamoatchilik muhokamalari muayyan shaxsning aybdorligi haqida oldindan xulosa chiqarishga yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan ma’lumotlarni oshkor etishga olib kelmasligi shart.

O‘zbekiston sharoitida mazkur tajribani qo‘llashda milliy qonunchilik, prokuratura organlarining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi va jamoatchilik nazorati sub’ektlarining vakolatlari hisobga olinishi lozim. Xususan, prokuratura faoliyatiga oid ochiq ma’lumotlarni e’lon qilishning yagona mezonlarini ishlab chiqish, jamoatchilik nazorati natijalari bo‘yicha kelib tushgan takliflarni ko‘rib chiqish tartibini aniqlash va ular yuzasidan asoslantirilgan javob berish amaliyotini rivojlantirish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, jamoatchilik nazorati natijalari prokuraturaning qonuniy protsessual vakolatlarini almashtirmasligi, nazorat qiluvchi sub’ektlar esa qonunda belgilangan chegaralardan chiqmasligi kerak.

Xulosa qilib aytganda, Germaniya tajribasi prokuratura organlari faoliyati ustidan nazoratni idoraviy boshqaruv, huquqiy hisobdorlik va davlat organlari faoliyatining ochiqligi bilan bog‘liq mexanizmlar majmui sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur tajriba asosida O‘zbekistonda prokuratura faoliyatiga oid umumlashtirilgan ochiq ma’lumotlarni muntazam e’lon qilish, jamoatchilik takliflarini ko‘rib chiqishning aniq tartibini belgilash, nazorat natijalari bo‘yicha hisobdorlikni kuchaytirish va inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan ochiq muloqotni rivojlantirish taklif etiladi. Bunda jamoatchilik nazoratining samaradorligi uning ko‘lami bilan emas, balki qonuniyligi, xolisligi, axborotning ishonchliligi va aniqlangan muammolarni bartaraf etishga ko‘rsatgan ta’siri bilan baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. German Courts Constitution Act (Gerichtsverfassungsgesetz — GVG). §§ 146–150. Germaniya Federativ Respublikasining qonunchilik axborot tizimi. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/englisch_gvg.html

2. Dauster M., Kreutz J. A., Mansdörfer M. The Public Prosecutor in Germany: Aspects of His Position and Duties, Procedural Principles. DPCE Online. 2024. Vol. 62, No. 1. DOI: https://doi.org/10.57660/dpceonline.2024.2081

3. Deutscher Bundestag. Experten sind uneins über Unabhängigkeit der Staatsanwaltschaft. 2020. URL: https://www.bundestag.de/webarchiv/textarchiv/2020/kw19-pa-recht-staatsanwaltschaft-692574

4. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Recommendation 1604 (2003): Role of the Public Prosecutor’s Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17109&lang=en

5. Montesquieu, Charles de Secondat. De l’esprit des lois. Genève, 1748.

6. Locke, John. Two Treatises of Government. London, 1689.

7. Germaniya Federativ Respublikasining Federal axborot olish to‘g‘risidagi qonuni (Informationsfreiheitsgesetz — IFG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ifg/

PROKURATURA ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN JAMOATCHILIK NAZORATINING HUQUQIY SHAKLLARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

G‘oziyev Zikrillo Xabibullayevich,
O‘zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining konstitutsiyaviy va qonuniy asoslari, uning asosiy shakllari hamda ularni amalga oshirishda yuzaga keladigan huquqiy muammolar tahlil qilinadi. Jamoatchilik nazoratining axborot olish, jamoatchilik muhokamasi, monitoring, murojaat, jamoatchilik eshituvi va tahliliy baholash kabi shakllari prokuratura faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq holda yoritiladi. Shuningdek, xalqaro standartlar asosida nazoratning ochiqlik, xolislik hamda protsessual mustaqillik bilan mutanosibligini ta’minlashga doir takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar. Prokuratura, jamoatchilik nazorati, nazorat shakllari, ochiqlik, hisobdorlik, axborot olish, monitoring, jamoatchilik muhokamasi, prokuror mustaqilligi, inson huquqlari.

Demokratik huquqiy davlatda davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini ta’minlash davlat hokimiyatining xalq manfaatlariga xizmat qilishi, qonuniylikni mustahkamlash va mansabdor shaxslarning mas’uliyatini oshirishning muhim kafolatlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2-moddasida davlat xalq irodasini ifoda etishi va uning manfaatlariga xizmat qilishi, davlat organlari hamda mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas’ul ekani belgilangan. Konstitutsiyaning 36-moddasi esa fuqarolarning davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish vositasida jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqini mustahkamlaydi [1]. Mazkur qoidalar prokuratura organlari faoliyatiga ham taalluqli bo‘lib, ularning faoliyati qonuniylik, shaffoflik va jamoatchilik oldidagi mas’uliyat mezonlari asosida baholanishini taqozo etadi.

Prokuratura organlarining huquqiy maqomi jamoatchilik nazoratini boshqa davlat organlariga nisbatan o‘ziga xos tarzda tashkil etishni talab qiladi. Bir tomondan, prokuratura qonuniylikni ta’minlash va inson huquqlarini himoya qilish vazifalarini bajaradi, ikkinchi tomondan, uning faoliyatida dastlabki tergov siri, shaxsga doir ma’lumotlar, jabrlanuvchi va guvohlarning xavfsizligi, aybsizlik prezumpsiyasi kabi qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlar mavjud. Shu sababli jamoatchilik nazorati muayyan jinoyat ishi bo‘yicha qaror qabul qilishga bosim o‘tkazish vositasiga aylanmasligi, balki tizimli muammolarni aniqlash, ochiq

axborotdan foydalanish va davlat organining javobgarligini kuchaytirishga yo‘naltirilishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonunida jamoatchilik nazoratining subyektlari, obyektlari va shakllari belgilangan. Qonun jamoatchilik nazoratini fuqarolar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va ommaviy axborot vositalari ishtirokida amalga oshirishning huquqiy asoslarini yaratadi [2]. Mazkur qonunning mazmunidan kelib chiqib, prokuratura organlari faoliyati ustidan nazoratni faqat shikoyat yoki murojaatlarni ko‘rib chiqish bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. U axborot olish, ochiq ma’lumotlarni tahlil qilish, jamoatchilik muhokamasi, jamoatchilik eshituvi, monitoring va jamoatchilik ekspertizasi kabi o‘zaro bog‘liq shakllar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Jamoatchilik nazoratining asosiy shakllari va ularning o‘ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat. Birinchidan, axborot olish va ochiqlikni ta’minlash jamoatchilik nazoratining boshlang‘ich shartidir. Fuqarolar prokuratura organlarining vakolatlari, faoliyat yo‘nalishlari, murojaatlarni ko‘rib chiqish tartibi, umumlashtirilgan statistik ma’lumotlar va tizimli qonunbuzilishlarning oldini olishga qaratilgan choralar haqida qonun doirasida axborot olishi mumkin. “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonun davlat organlari faoliyatiga doir axborotdan foydalanish va uni e’lon qilishning huquqiy asoslarini belgilaydi [3]. Bunda ochiqlik jinoyat ishi materiallarini yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan ma’lumotlarni oshkor etish degani emas; aksincha, ochiq e’lon qilinishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlar bilan cheklangan axborot o‘rtasidagi aniq chegarani belgilashni talab qiladi. Ikkinchidan, jamoatchilik muhokamasi va eshituvi prokuratura faoliyatining tizimli masalalarini ochiq muhokama qilishga xizmat qiladi. Bunday tadbirlarda murojaatlar bilan ishlash samaradorligi, fuqarolarning huquqiy xabardorligi, qonunbuzilishlar takrorlanishiga olib kelayotgan tashkiliy sabablar va profilaktik faoliyat natijalari muhokama qilinishi mumkin. Muhokama alohida jinoyat ishi bo‘yicha aybdorlikni belgilash yoki prokurorning protsessual qarorini jamoatchilik talabi bilan o‘zgartirishga qaratilmasligi zarur. Aks holda, jamoatchilik nazorati qonuniy jarayonga aralashish va xolislikka putur yetkazish xavfini yuzaga keltiradi. Uchinchidan, jamoatchilik monitoringi prokuratura organlari faoliyatining ochiq ko‘rsatkichlarini muayyan davrlar kesimida kuzatish va baholash imkonini beradi. Masalan, fuqarolar murojaatlarini ko‘rib chiqish muddatlari, murojaatlarning takroriyligi, qabul kunlarining tashkil etilishi, axborot so‘rovlariga javob berish holatlari hamda aniqlangan tizimli muammolar yuzasidan ko‘rilgan choralar umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilinishi mumkin. Monitoring natijalari dalillarga asoslangan bo‘lishi, metodologiyasi ochiq ko‘rsatilishi va alohida xodim yoki ish yuzasidan tekshirilmagan xulosalar chiqarishdan tiyilishi lozim. To‘rtinchidan, murojaatlar va jamoatchilik takliflari nazoratning amaliy natijaga yo‘naltirilgan shaklidir. “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”gi Qonun murojaatlarni qabul qilish, ko‘rib chiqish va ularga javob berishning umumiy kafolatlarini belgilaydi [4]. Biroq jamoatchilik nazoratining samaradorligi

murojaatga javob yuborilganligi bilangina o‘lchanmasligi kerak. Taklif yoki tanqidda ko‘rsatilgan muammo tahlil qilinganmi, u tizimli xarakterga egami va uni bartaraf etish uchun qanday choralar ko‘rilgan – aynan shu savollar nazoratning real ta’sirini ko‘rsatadi. Beshinchidan, nodavlat notijorat tashkilotlari, ilmiy muassasalar va ommaviy axborot vositalari tomonidan tayyorlanadigan mustaqil tahlillar jamoatchilik nazoratining sifatini oshirishi mumkin. Bunday tahlillarda ochiq statistik ma’lumotlar, fuqarolar murojaatlarining umumlashtirilgan natijalari va normativ-huquqiy hujjatlar qiyosiy o‘rganiladi. Jamoatchilik nazorati subyektlari o‘z xulosalarining manbalarini ko‘rsatishi, fakt va fikrni farqlashi, tekshirilmagan ma’lumotni qat’iy xulosa sifatida taqdim etmasligi kerak.

Jamoatchilik nazoratini tashkil etishda prokurorning kasbiy mustaqilligi va hisobdorligi o‘rtasidagi muvozanat muhim nazariy masaladir. Yevropa Kengashi Vazirlar qo‘mitasining Rec(2000)19-son tavsiyasida prokuratura faoliyatining huquqiy va tashkiliy kafolatlari, uning boshqa davlat hokimiyati tarmoqlari bilan munosabati hamda xolislik talablari yoritilgan [5]. Venetsiya komissiyasi ham prokuratura tizimining turli modellari mavjudligini qayd etib, prokurorlarning vazifalarini adolatli, xolis va obyektiv bajarishi, inson huquqlariga rioya etishi zarurligini ta’kidlaydi [6]. Demak, jamoatchilik nazorati prokurorning qonuniy vakolatlarini cheklash emas, balki ularni amalga oshirish sharoitlari va tizimli natijalarining ochiqligini kuchaytirishga qaratilishi lozim.

Avstriya tajribasida ham prokuratura organlari faoliyati ustidan nazorat, prokuratura tizimining tashkiliy mustaqilligi va jamoatchilikka axborot taqdim etish o‘rtasidagi muvozanat muhim ahamiyatga ega. Bu mamlakat misolida, ayniqsa, prokuratura faoliyatining qonun bilan tartibga solinishi, yuqori turuvchi organlarning vakolatlari hamda jinoyat ishlariga oid ma’lumotlarni oshkor etish chegaralarini tahlil qilish maqsadga muvofiq. Avstriya prokuratura tizimida prokurorlar yuqori turuvchi prokuratura organlari va oxir-oqibat Federal adliya vazirining ko‘rsatmalariga bo‘ysunadi. Avstriyaning Prokuratura to‘g‘risidagi qonuni (Staatsanwaltschaftsgesetz – STAG) prokuratura organlarining ierarxik tuzilishi, rahbarlik va nazorat vakolatlarini belgilaydi. Muhim jihati shundaki, yuqori turuvchi organlar va adliya vazirining ko‘rsatmalari yozma shaklda, asoslantirilgan holda berilishi hamda tegishli jinoyat ishi materiallarida aks ettirilishi lozim [7]. Bu talablar prokuratura faoliyatida ko‘rsatmalarning qonuniyligini tekshirish va mansabdor shaxslarning mas’uliyatini oshirish uchun muhim kafolat hisoblanadi. Shu bilan birga, adliya vazirining parlament oldidagi siyosiy-huquqiy hisobdorligi ijro hokimiyati tomonidan amalga oshiriladigan nazoratning demokratik mexanizmlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Mazkur tajriba prokuratura faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini tashkil etishda ikki muhim yo‘nalishni ajratish zarurligini ko‘rsatadi.

Birinchisi prokuratura organlarining tashkiliy faoliyati, yillik hisobotlari, murojaatlarni ko‘rib chiqish natijalari va umumlashtirilgan statistik ko‘rsatkichlari haqida jamoatchilikni xabardor qilish.

Ikkinchisi muayyan jinoyat ishi bo‘yicha protsessual qarorlar, tergov materiallari va shaxsiy ma’lumotlarni qonunchilikka muvofiq himoya qilish.

Jamoatchilik nazorati prokurorning muayyan ish bo‘yicha qaroriga bevosita aralashish shaklida emas, balki prokuratura faoliyatining qonuniyligi, shaffofligi va hisobdorligini ta’minlashga qaratilgan huquqiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Nazorat va hisobdorlik haqidagi nazariy yondashuvlarda Jon Lokk davlat hokimiyatining qonun bilan chegaralanishi va jamoat manfaatlariga xizmat qilishi zarurligini asoslagan, Sharl Lui Monteske esa hokimiyat vakolatlarini taqsimlash va ularning o‘zaro tiyib turish mexanizmlariga e’tibor qaratgan [8]. Ushbu g‘oyalarni prokuratura faoliyatiga tatbiq etish davlat organi ustidan nazoratning birgina shakli bilan cheklanmaslik, balki qonuniy vakolatlar, ichki nazorat, sud nazorati, parlament nazorati va jamoatchilik ishtirokini bir-birini to‘ldiruvchi kafolatlar sifatida ko‘rishni anglatadi. Bunda jamoatchilik nazorati boshqa nazorat shakllarining o‘rnini egallamaydi, balki ochiqlik va jamoat manfaatiga oid masalalarni ko‘tarish orqali ularni to‘ldiradi. BMTning Prokurorlarning roli to‘g‘risidagi 1990-yilgi yo‘riqnomalari ham prokurorlarning qonuniylik, xolislik va inson huquqlariga hurmat asosida faoliyat yuritishi zarurligini ta’kidlaydi [9].

Amaliyotda jamoatchilik nazoratining ta’sirchanligini cheklashi mumkin bo‘lgan asosiy muammolardan biri nazorat obyekti, predmeti va natijasini baholash mezonlari har doim ham yetarlicha aniq belgilanmasligidir. Prokuratura faoliyatining barcha jihatlari bir xil darajada ochiq bo‘la olmaydi. Shu bois tashkiliy faoliyat va umumlashtirilgan natijalar ustidan jamoatchilik nazorati bilan muayyan jinoyat ishi bo‘yicha protsessual qarorlarga aralashishni farqlash zarur. Ikkinchi muammo – jamoatchilik tomonidan bildirilgan takliflarning ko‘rib chiqilishi va natijasi haqida qayta aloqa berish mexanizmlarining ahamiyatidir. Uchinchi muammo – monitoring va tahlillarda yagona metodologiya, tekshiriladigan manbalar hamda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish talablariga rioya etishdir.

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini takomillashtirish maqsadida, avvalo, muntazam e’lon qilinadigan ochiq ma’lumotlarning namunaviy ro‘yxatini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Shuningdek, jamoatchilik nazorati natijasida bildirilgan takliflarni ko‘rib chiqish, ular yuzasidan asoslantirilgan javob berish hamda aniqlangan tizimli muammolarni bartaraf etish bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlarni umumlashtirish tartibini aniqlashtirish lozim. Nazorat samaradorligini oshirish uchun monitoring natijalarini baholashning ochiq va tushunarli mezonlarini joriy etish, shu bilan birga, tergov siri, shaxsga doir ma’lumotlar va aybsizlik prezumpsiyasini ta’minlashga qaratilgan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish zarur. Bundan tashqari, fuqarolik jamiyati institutlari va ilmiy muassasalar bilan ochiq ma’lumotlarga asoslangan tematik muhokamalarni muntazam tashkil etish prokuratura faoliyatining shaffofligini oshirish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, prokuratura organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati qonuniylikni mustahkamlash, davlat organlari faoliyatining ochiqligini oshirish va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishga xizmat qiluvchi ko‘p shaklli huquqiy institutdir. Uning samaradorligi nazorat tadbirlarining soni bilan emas, balki axborotning ishonchliligi, takliflarning asoslanganligi, aniqlangan tizimli

muammolarga munosabat bildirilishi va natijalar yuzasidan hisobdorlik mavjudligi bilan o‘lchanishi lozim. O‘zbekiston qonunchiligi va xalqaro standartlar tahlili jamoatchilik nazoratini prokurorning protsessual mustaqilligiga putur yetkazmagan holda rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Buning uchun ochiq ma’lumotlar doirasini aniq belgilash, monitoring metodologiyasini takomillashtirish va jamoatchilik takliflari bo‘yicha qayta aloqa mexanizmlarini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprelda referendum orqali qabul qilingan. 2- va 36-moddalar. URL: https://lex.uz/docs/-6445145

2. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 12-apreldagi O‘RQ-474-son “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonuni. URL: https://lex.uz

3. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 5-maydagi O‘RQ-369-son “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonuni. URL: https://lex.uz

4. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 11-sentabrdagi O‘RQ-445-son “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahrir). URL: https://lex.uz

5. Council of Europe. Recommendation Rec(2000)19 of the Committee of Ministers to member states on the role of public prosecution in the criminal justice system. Adopted 6 October 2000. URL: https://rm.coe.int/16804be55a

6. Venice Commission. Report on European Standards as regards the Independence of the Judicial System: Part II — The Prosecution Service. CDL-AD(2010)040. URL: https://www.venice.coe.int

7. Bundesgesetz vom 5. Juli 1986 über die Staatsanwaltschaften (Staatsanwaltschaftsgesetz – StAG), BGBl. Nr. 164/1986, § 2, § 29 und § 29a. Rechtsinformationssystem des Bundes (RIS). Zum Gesetzestext

8. Locke J. Two Treatises of Government. London, 1689; Montesquieu C. de Secondat. De l’esprit des lois. Genève, 1748.

9. United Nations. Guidelines on the Role of Prosecutors. Adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, 1990. URL: https://www.ohchr.org

SUD EKSPERTIZASI FANINING SHAKLLANISH TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI: QADIMGI TAJRIBADAN ZAMONAVIY ILMIY YUTUQLARGACHA

Mansurov Oybek Olim o‘g‘li,
X. Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
Sud ekspertizasi ilmiy-tadqiqot instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada sud ekspertizasi fanining qadimgi davrdagi dastlabki ko‘rinishlaridan boshlab XX–XXI asrlardagi asosiy ilmiy yutuqlargacha bo‘lgan taraqqiyot yo‘li tahlil qilinadi. Sud tibbiyoti, toksikologiya, shaxsni identifikatsiya qilish, hujjatlar va o‘qotar qurollarni tekshirish, DNK tahlili kabi yo‘nalishlarning shakllanishiga hissa qo‘shgan olimlar faoliyati yoritiladi. Shuningdek, O‘zbekiston hududida maxsus bilimlardan foydalanishning tarixiy ildizlari ko‘rib chiqilib, sud-ekspertlik faoliyatini davriylashtirish bo‘yicha muallif yondashuvi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar. sud ekspertizasi tarixi, kriminalistika, sud toksikologiyasi, daktiloskopiya, Lokar tamoyili, DNK tahlili, maxsus bilimlar, davriylashtirish.

Bugungi kunda sud ekspertizasi odil sudlovning ajralmas tarkibiy qismiga aylangan bo‘lib, jinoyat, fuqarolik va iqtisodiy ishlar bo‘yicha haqiqatni aniqlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Biroq zamonaviy ekspertlik amaliyotining ilmiy asoslarini to‘g‘ri anglash uchun uning qanday shakllangani, qaysi kashfiyotlar va qaysi shaxslar tufayli bugungi darajaga yetganini bilish muhim. Tarixiy tahlil, bir tomondan, fanning ichki mantiqini ochib bersa, ikkinchi tomondan, uning kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga yordam beradi.

Sud ekspertizasi fani o‘zining vujudga kelishida, birinchidan, ashyoviy dalillarni identifikatsiya qilish yoki taqqoslash uchun zarur bo‘lgan tamoyil va usullarni ishlab chiqqan shaxslarga, ikkinchidan, ushbu tamoyillarni jinoyat odil sudlovi tizimida amalda qo‘llash mumkin bo‘lgan yaxlit ilmiy fanga birlashtirish zarurligini anglab yetgan shaxslarga qarzdordir. Uning ildizlari ko‘p asrlar ortga borib taqaladi va tarixda alohida shaxslar dalillarni sinchiklab kuzatib, jinoyatlarni ochishda asosiy ilmiy tamoyillarni qo‘llagan qator holatlar qayd etilgan. Shunga qaramay, zamonaviy fanga xos puxta va tizimli yondashuvni sud ekspertizasi nisbatan yaqin davrdagina kasb etdi [1].

Mazkur maqolaning maqsadi sud ekspertizasi fanining qadimgi davrdan bugungi kungacha bosib o‘tgan yo‘lini, O‘zbekiston hududida maxsus bilimlardan foydalanishning tarixiy ildizlarini tahlil qilish hamda sud-ekspertlik faoliyatini davriylashtirish bo‘yicha asoslangan yondashuvni taklif etishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-huquqiy, qiyosiy-huquqiy, xronologik va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

Jinoyat ishlarini ochishda sud ekspertizasi usullarini qo‘llashga oid eng qadimgi qaydlardan biri milodiy III asr Xitoyiga tegishli. “Yi Yu Ji” (“Jinoyat ishlari to‘plami”) deb nomlangan qo‘lyozmada koroner (o‘lim sabablarini tekshiruvchi mansabdor shaxs) bir ayolning ishini qanday ochgani hikoya qilinadi. Ayol erini o‘ldirib, jasadini yoqib yuborganlikda gumon qilingan, o‘zi esa eri tasodifiy yong‘inda halok bo‘lganini da’vo qilgan. Marhumning og‘iz bo‘shlig‘ida kul yo‘qligini payqagan koroner ayolning ko‘rsatuvini tekshirish uchun tajriba o‘tkazadi: ikki cho‘chqadan birini tirik, ikkinchisini o‘lik holda yoqib, so‘ngra har birining og‘zini tekshiradi. Yoqilishidan oldin tirik bo‘lgan cho‘chqaning og‘zida kul topiladi, oldindan o‘lik bo‘lganinikida esa topilmaydi. Shu asosda koroner er ham jasadi yoqilishidan oldin o‘lik bo‘lgan, degan xulosaga keladi. Ushbu dalil bilan yuzlashtirilgan ayol aybini tan oladi. Xitoyliklar, shuningdek, barmoq izlarining shaxsni identifikatsiya qilish vositasi sifatidagi imkoniyatlarini birinchilardan bo‘lib anglagan xalqlar qatoriga kiradi.

Bunday holatlar e’tiborga molik bo‘lsa-da, jinoyatlarni tergov qilishga ilmiy yondashuv uzoq yillar davomida qoida emas, balki istisno bo‘lib qoldi. Anatomiya va patologiya sohasidagi bilimlarning cheklanganligi XVII asr oxiri - XVIII asr boshlariga qadar fanning rivojlanishiga to‘sqinlik qildi. Masalan, barmoq izlarining xususiyatlariga oid ilk qaydlar 1686-yilda Boloniya universitetining anatomiya professori Marchello Malpigi tomonidan tayyorlangan, biroq olim ularning identifikatsiya usuli sifatidagi ahamiyatini e’tirof etmagan. Barmoq izlarining tabiatiga bag‘ishlangan ilk ilmiy maqola oradan bir asrdan ko‘proq vaqt o‘tib paydo bo‘ldi, ammo unda ham ularning identifikatsiya vositasi sifatidagi imkoniyatlari hali anglanmagan edi.

Shifokorlar inson organizmining faoliyatini chuqurroq anglab borgani sari sud ekspertizasiga oid ilk ilmiy risolalar paydo bo‘la boshladi. Bunga fransuz shifokori Fransua-Emanuel Fodere tomonidan 1798-yilda yozilgan “Sud tibbiyoti va jamoat salomatligi to‘g‘risida risola” asarini misol keltirish mumkin. Bu davrda kimyo sohasidagi kashfiyotlar ham fanning sezilarli darajada oldinga siljishiga yordam berdi. 1775-yilda shved kimyogari Karl Vilgelm Sheele jasadlarda margimush (arsenik) zaharini aniqlashning ilk muvaffaqiyatli usulini ishlab chiqdi. 1806-yilga kelib nemis kimyogari Valentin Ross jabrlanuvchi oshqozoni devorlaridagi oz miqdordagi margimushni aniqlashning yanada aniqroq usulini kashf etdi.

Ushbu ilk davrning eng muhim namoyandasi sud toksikologiyasining otasi hisoblanadigan ispaniyalik Matyo Orfila edi. 1814-yilda u zaharlarni aniqlash va ularning hayvonlarga ta’siri haqidagi ilk ilmiy risolani nashr etdi. Mazkur asar sud toksikologiyasini to‘laqonli ilmiy faoliyat sohasi sifatida qaror toptirdi.

XIX asr o‘rtalarida bir qator ilmiy fanlarda sud ekspertizasini yanada rivojlantirgan muhim yutuqlarga erishildi. 1828-yilda Uilyam Nikol qutblantiruvchi (polyarizatsion) mikroskopni ixtiro qildi. Oradan o‘n bir yil o‘tib, Anri-Lui Bayar spermani mikroskopik usulda aniqlashning ilk tartib-qoidalarini ishlab chiqdi. Bu davrdagi boshqa yutuqlar qatoriga gemoglobinni aniqlashning ilk mikrokristallik sinovi (1853) va qonni aniqlashning ilk taxminiy sinovi (1863) kiradi.

Bunday sinovlar tez orada jinoyat ishlari bo‘yicha sud jarayonlarida amalda qo‘llanila boshladi. Sudda toksikologik dalillardan ilk bor 1839-yilda foydalanilgan: o‘shanda shotlandiyalik kimyogar Jeyms Marsh jabrlanuvchining jasadida margimush aniqlaganligi haqida ko‘rsatuv bergan. 1850-1860-yillarda esa yangi kashfiyot fotografiya mahbuslar va hodisa joylarining tasvirlarini qayd etish uchun qo‘llanila boshladi.

XIX asr oxiriga kelib davlat mansabdor shaxslari jinoyatchilikni o‘rganishda deyarli barcha ilmiy fanlar bilimlaridan foydalana boshladilar. Antropologiya va morfologiya (tirik organizmlarning tuzilishini o‘rganuvchi fan) 1879-yilda fransuz olimi Alfons Bertilon tomonidan ishlab chiqilgan shaxsni identifikatsiya qilishning ilk tizimida qo‘llanildi. Bertilon “antropometriya” deb atagan bu tizim bir shaxsni boshqasidan farqlash uchun tana o‘lchamlarining bir qatorini qayd etishni nazarda tutardi. Qariyb yigirma yil davomida u shaxsni identifikatsiya qilishning eng aniq usuli hisoblandi va muallifiga “kriminalistik identifikatsiyaning otasi” degan nom keltirdi.

Biroq antropometriya tez orada identifikatsiyaning yanada ishonchli usuli – daktiloskopiya bilan almashtirildi. Bertilon tizimi e’lon qilinishidan ikki yil oldin amerikalik mikroskopist Tomas Teylor barmoq izlaridan identifikatsiya vositasi sifatida foydalanishni taklif qilgan edi, ammo uning g‘oyalari darhol rivojlantirilmadi. Uch yildan so‘ng shotlandiyalik shifokor Genri Folds “Nature” jurnalida chop etilgan maqolasida shunga o‘xshash fikrni ilgari surdi. Barmoq izlarining ilk mukammal tadqiqotini o‘tkazgan va ularni kartotekaga joylashtirish uchun tasniflash metodikasini ishlab chiqqan olim esa ingliz Frensis Golton bo‘ldi. 1892-yilda u “Barmoq izlari” (Finger Prints) nomli kitobini nashr etdi [2]. Unda barmoq izlarining betakrorligini tasdiqlovchi ilk statistik dalillar keltirilgan bo‘lib, bayon etilgan asosiy tamoyillar bugungi daktiloskopik identifikatsiya tizimining poydevoriga aylandi.

Ilmiy fanlarning jinoyatlarni tergov qilishda qo‘llanilishini yaxlit bayon etgan ilk risola 1893-yilda Gans Gross tomonidan yozildi. Avstriyaning Grats shahrida prokuror va sudya bo‘lib ishlagan Gross ko‘p yillar davomida tergov tamoyillarini o‘rganish va ishlab chiqish bilan shug‘ullangan. “Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik” (“Tergov sudyalari uchun qo‘llanma kriminalistika tizimi sifatida”) nomli mumtoz asarida [3] u tergovchilar mikroskopiya, kimyo, fizika, mineralogiya, zoologiya, botanika, antropometriya va daktiloskopiyadan qanday yordam olishlari mumkinligini batafsil yoritib bergan. Keyinchalik Gross “Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik” (“Kriminal antropologiya va kriminalistika arxivi”) jurnaliga asos soldi. Shu tariqa “kriminalistika” tushunchasi ilmiy muomalaga kirdi va tarqoq bilimlar yagona fan doirasida birlasha boshladi.

Qizig‘i shundaki, XIX asr sud ekspertizasining eng mashhur siymosi real shaxs emas, balki adabiy qahramon afsonaviy detektiv Sherlok Xolmsdir. Ko‘pchilik tadqiqotchilar uning muallifi ser Artur Konan Doyl jinoyatlarni ilmiy usullar bilan ochish g‘oyasini ommalashtirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan, deb hisoblaydi. Doktor Jon Vatson bilan birgalikdagi sarguzashtlarida Xolms serologiya (qon va organizm

suyuqliklarini o‘rganuvchi fan), daktiloskopiya, o‘qotar qurollarni identifikatsiya qilish va shubhali hujjatlarni tekshirishning endigina shakllanayotgan tamoyillarini real tergovchilar ularning ahamiyatini anglab yetishidan ancha oldin qo‘llagan. Bu asarlar sud ekspertlari va tergovchilarning yangi avlodi tasavvuriga kuchli turtki berdi.

Hatto 1887-yilda nashr etilgan ilk roman “Qirmizi tusdagi etyud”da [4] ham Doylning ilmiy tergov usullarini ular amalda kashf etilishidan yillar oldin tasvirlab berganini ko‘ramiz. Quyidagi parchada Xolms sud serologiyasining tergovdagi ahamiyatini shunday tushuntiradi:

“Topdim! Topdim! – deb qichqirdi u qo‘lida probirka bilan biz tomon yugurib kelarkan. Faqat gemoglobin ta’sirida cho‘kma hosil qiladigan, boshqa hech narsa ta’sirida esa cho‘kmaydigan reaktivni topdim!.. Axir, bu so‘nggi yillardagi eng amaliy sud-tibbiy kashfiyot-ku! Nahotki tushunmayapsiz, bu bizga qon dog‘larini aniqlashning benuqson usulini beradi!.. Eski gvayak sinovi juda qo‘pol va ishonchsiz edi. Qon tanachalarini mikroskop ostida tekshirish ham xuddi shunday: agar dog‘lar bir necha soatlik bo‘lsa, u hech qanday natija bermaydi. Bu sinov esa qon eskimi yoki yangimi, baribir bir xil samara beradi... Biror kishi jinoyat sodir etilganidan bir necha oy o‘tgach gumon ostiga olinadi. Uning kiyimlari tekshiriladi va ularda jigarrang dog‘lar topiladi. Bular qon dog‘larimi, zang dog‘larimi, meva dog‘larimi yoki boshqa narsami? Bu ko‘plab ekspertlarning boshini qotirgan savol edi, chunki ishonchli sinov yo‘q edi. Endi esa bizda Sherlok Xolms sinovi bor va bundan buyon hech qanday qiyinchilik bo‘lmaydi”.

XX asrda texnologik o‘zgarishlar sur’ati keskin tezlashdi, u bilan birga sud ekspertizasidagi yutuqlar sur’ati ham oshdi. 1901-yilda Karl Landshteyner qonni turli toifalarga ajratish mumkinligini kashf etdi; bugungi kunda ular A, B, AB va O qon guruhlari sifatida ma’lum. Qon guruhlarini aniqlash shaxsni identifikatsiya qilishda foydali bo‘lishi mumkinligi Turin universiteti Sud tibbiyoti institutining professori Leone Lattesning e’tiborini tortdi. 1915-yilda Lattes qurigan qon dog‘ining guruhini aniqlashning nisbatan oddiy usulini ishlab chiqdi va uni darhol tergov amaliyotida qo‘lladi.

Taxminan shu davrda Albert S. Osborn hujjatlarni tekshirish sohasida kashshoflik ishlarini olib bordi. 1910-yilda u ushbu sohadagi ilk muhim asar “Shubhali hujjatlar” (Questioned Documents) kitobini yozdi. Bu kitob hozirgacha hujjatlar bo‘yicha ekspertlar uchun asosiy qo‘llanmalardan biri bo‘lib kelmoqda. Osborn ishlab chiqqan asosiy tamoyillar hujjatlarni tekshirish natijalarining sudlar tomonidan ilmiy dalil sifatida qabul qilinishiga yo‘l ochdi.

XX asr boshlarida sohaga eng katta hissa qo‘shganlardan biri fransuz olimi Edmon Lokar edi. Gans Gross ilmiy metodning kashshof tarafdori bo‘lgan bo‘lsa, Lokar uning tamoyillarini amalda ishlaydigan kriminalistik laboratoriyaga qanday tatbiq etish mumkinligini birinchi bo‘lib namoyish etdi. Tibbiyot va huquq sohasida ta’lim olgan Lokar 1910-yilda Lion politsiya boshqarmasini laboratoriya tashkil etish uchun ikkita chordoq xonasi va ikkita yordamchi ajratishga ko‘ndirdi. Dastlabki yillarda uning ixtiyorida bor-yo‘g‘i mikroskop va oddiy spektrometr bor edi. Biroq olimning g‘ayrati texnik va moliyaviy qiyinchiliklarni yengib o‘tdi: mana shunday

kamtarona boshlanishdan so‘ng u butun dunyo ekspertlariga mashhur bo‘lgan tadqiqotlarni olib bordi. Keyinchalik Lokar Lion universiteti Kriminalistika institutining asoschisi va direktori bo‘ldi; bu institut qisqa vaqt ichida sud ekspertizasi bo‘yicha ta’lim va tadqiqotlarning yetakchi xalqaro markaziga aylandi. Lokar ikki obyekt o‘zaro kontaktga kirishganda ular o‘rtasida moddalarning ko‘chishi sodir bo‘ladi, degan g‘oyani ilgari surdi. Fanda “Lokarning almashinuv tamoyili” nomini olgan bu qoidaga ko‘ra, har qanday jinoyatchini hodisa joyidan olib ketilgan chang zarralari orqali jinoyat bilan bog‘lash mumkin. Konsepsiya bir qator mashhur tergov ishlarida o‘z tasdig‘ini topdi. Ulardan birida Lokarga qalbaki tangalar va uchta gumonlanuvchining ismlari taqdim etilgach, u gumonlanuvchilarning kiyimlarini laboratoriyaga keltirishni so‘radi. Sinchiklab o‘tkazilgan tekshiruvda barcha kiyimlarda mayda metall zarralari aniqlandi, kimyoviy tahlil esa ular tangalar bilan aynan bir xil elementlardan tashkil topganini ko‘rsatdi. Ushbu dalil bilan yuzlashtirilgan gumonlanuvchilar tez orada aybini tan oldi. Birinchi jahon urushidan so‘ng Lokarning muvaffaqiyatlari Vena, Berlin, Shvetsiya, Finlyandiya va Gollandiyada politsiya laboratoriyalari tashkil etilishiga turtki bo‘ldi.

XX asrda mikroskopning sud ekspertizasidagi qo‘llanish doirasi keskin kengaydi. Bu yo‘nalishning yetakchi namoyandasi, ehtimol, Valter S. Makkron bo‘lgan. U dunyodagi eng nufuzli mikroskopistlardan biriga aylanib, kitoblari, maqolalari va tadqiqot instituti orqali mikroskopiyani analitik masalalarni hal etishda qo‘llashni tinimsiz targ‘ib qildi. Makkron butun dunyo bo‘ylab minglab sud ekspertlarini mikroskopik usullarga o‘rgatgan, o‘zi esa minglab jinoyat va fuqarolik ishlari bo‘yicha dalillarni tekshirishda mikroskopiyani boshqa analitik metodikalar bilan birgalikda qo‘llagan.

Mikroskopiyani ekspertlik amaliyotiga tatbiq etishning yana bir kashshofi AQSh armiyasi polkovnigi Kalvin Goddard bo‘lib, u taqqoslash mikroskopi yordamida o‘qotar qurollarni tekshirish usullarini takomillashtirdi. Goddardning ishlari o‘qni gumonlanuvchining qurolidan tajriba tariqasida otilgan boshqa o‘q bilan solishtirib, aynan shu quroldan otilgan-otilmaganligini aniqlash imkonini berdi. 1920-yillarning o‘rtalaridan boshlab taqqoslash mikroskopi o‘qotar qurollar bo‘yicha ekspertning ajralmas vositasiga aylandi.

XX asr o‘rtalaridan boshlab kompyuter texnologiyalaridagi inqilob inson bilimlarida sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tish imkonini berdi. Natijada yuz bergan ilmiy yutuqlar dalillarni tahlil qilishning murakkab usullarini joriy etish orqali sud ekspertizasiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Xromatografiya, spektrofotometriya va elektroforez kabi usullar zamonaviy ekspertga moddaning tabiatini yuqori aniqlikda belgilash hamda hatto eng mayda zarralarni ham muayyan shaxs va joy bilan bog‘lash imkonini beradi.

Shubhasiz, sohadagi eng muhim zamonaviy yutuq XX asr oxiri XXI asr boshlarida DNK tipirlash usulining kashf etilishi va takomillashtirilishi bo‘ldi. Ser Alek Jeffris 1984-yilda DNK profilini aniqlashning ilk testini ishlab chiqdi va ikki yildan so‘ng uni birinchi marta jinoyatni ochishda qo‘llab, Kolin Pitchforkni ikki nafar yosh ingliz qizining qotili sifatida identifikatsiya qildi. Aynan shu ish DNK profillash

orqali gumonlanuvchining aybsizligi ilk bor isbotlangan holat sifatida ham tarixga kirdi. 1950–1960-yillardagi molekulyar biologiya kashfiyotlariga tayangan bu usul hatto oz miqdordagi biologik iz mavjud bo‘lganda ham shaxsni aniq belgilash imkonini beradi. Zamonaviy analitik vositalar bilan uyg‘unlikda DNK tipirlash ekspertlik amaliyotida haqiqiy inqilob yasadi.

So‘nggi davrning yana bir muhim yutug‘i barmoq izlari, o‘q va gilzalardagi izlar hamda DNK profillari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni saqlovchi kompyuterlashtirilgan ma’lumotlar bazalarining yaratilishi bo‘ldi. Ular hodisa joyidan topilgan dalillarni minglab o‘xshash yozuvlar bilan tezkor taqqoslash imkonini berib, tahlil uchun zarur vaqtni sezilarli qisqartirdi va ekspertlik xulosalarining aniqligini oshirdi [5]. Bugungi kunda ilm-fan jinoyatlarni tergov qilish xizmatiga qay darajada keng jalb etilganini, ehtimol, hatto Sherlok Xolms ham tasavvur qila olmagan bo‘lardi.

Mamlakatimiz hududida ham maxsus bilimlardan foydalanishning ildizlari qadimga borib taqaladi. Ilk yozma manbalardan biri “Avesto”ning huquqiy masalalarga bag‘ishlangan 8-naskida bayon etilishicha, da’vogarning o‘z haqligini isbotlashi ordaliya (sinash) usuli bilan tekshirilgan [6]. Bunda maxsus bilim egalari shaxsning aybdor yoki aybdor emasligiga baho berishgan. Ko‘rinib turibdiki, bu davrda isbotlash asosan suv yoki olov bilan sinash yoxud qasam ichish orqali amalga oshirilgan.

Keyingi davrda O‘rta Osiyoda islom huquqining keng yoyilishi bilan jinoyat ishlari shariat qoidalari asosida tartibga solina boshladi. Musulmon huquqida isbotlash asosan guvoh ko‘rsatuvlari, aybga iqror bo‘lish yoki qasam ichish orqali amalga oshirilgan. Qozilar ishlarni ko‘rishda shariat va odat huquqi normalariga, shuningdek, ichki ishonchlariga tayanib qaror qabul qilganlar [7].

O‘zbekiston hududida Chor Rossiyasi hukmronligi o‘rnatilgach, jinoyat protsessida maxsus bilimlar instituti bilan bog‘liq normalar rivojlana boshladi. Xususan, 1864-yilda qabul qilingan “Jinoyat ishlari bo‘yicha sud ish yurituvi to‘g‘risida”gi Nizomda “soha mutaxassisi”, “bilimdon shaxs” tushunchalari qo‘llanilgan. Sud-huquq islohotining samarasi bo‘lgan bu hujjat maxsus bilimlar institutining rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Unda mutaxassis sifatida jalb qilinishi mumkin bo‘lgan shaxslar doirasi (shifokor, farmasevt, o‘qituvchi, texnik, rassom va hunarmandlar) aniqlanib, ularning faoliyat tartibi ham belgilangan edi [8]. Nizomning 325-moddasida muayyan holatni oydinlashtirish va qayta tiklash imkoniyatiga ega bo‘lgan, fan, san’at yoki kasb-hunarga ixtisoslashgan shaxslar ekspert sifatida jalb qilinishi mumkinligi mustahkamlangan.

Mustaqillikkacha bo‘lgan davrda ekspertiza jinoyat protsessining muhim instituti sifatida jinoyat-protsessual qonunchiligida mustahkamlandi. 1926-yilda O‘zSSR Jinoyat-protsessual kodeksining qabul qilinishi bu institut rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. 6 bo‘lim, 32 bob va 455 moddadan iborat kodeksda maxsus bilimlarga oid qator normalar o‘z aksini topdi. Jumladan, uning 61-moddasiga ko‘ra, ishni ochishda maxsus bilimlar yoki muayyan hunar va kasb vakilining tajribasi talab qilinganda ekspertiza o‘tkazilgan. O‘lim yoki tan jarohatlarining sababini, guvoh yoxud ayblanuvchining ruhiy holatini aniqlash zarur bo‘lganda esa ekspertiza tayinlash majburiy bo‘lgan.

Kriminalistika va sud ekspertizasiga oid ilmiy manbalarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, sud-ekspertlik faoliyatining paydo bo‘lishi, shakllanishi va alohida institut sifatida qaror topishi ko‘p asrlarni qamrab olgan uzoq tarixiy jarayondir. Shunga qaramay, bu jarayon ilmiy adabiyotda hamisha ham yagona va izchil davriylashtirish mezonlari asosida tizimlashtirilmagan. Yuqorida bayon etilgan xorijiy va milliy tajribani umumlashtirgan holda, sud-ekspertlik faoliyati tarixini quyidagi davrlar kesimida tahlil etishni taklif qilamiz:

- I davr (qadimgi zamonlardan XVI asrgacha) - sud va huquqni qo‘llash amaliyotida maxsus bilimlardan foydalanishning dastlabki shakllari yuzaga kelgan davr;
- II davr (XVI asr - XVII asrning birinchi yarmi) - sud-ekspertlik bilimlarining nazariy poydevori va ayrim sohalari shakllangan davr;
- III davr (XVII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr oxiri) - ekspertlik faoliyati amalda kengaygan va maxsus tadqiqot metodlari takomillashgan davr;
- IV davr (XIX asr oxiri - XX asr o‘rtalari) - sud ekspertizasi institutsionallashgan va ixtisoslashgan ekspert muassasalari tashkil topgan davr;
- V davr (XX asr o‘rtalari - XX asr oxiri) - sud-ekspertlik faoliyati tizimli rivojlangan va alohida tarmoqlarga bo‘lingan davr;
- VI davr (XX asrning 90-yillaridan bugungi kungacha) standartlashtirish, akkreditatsiya, faoliyatni diversifikatsiyalash, nodavlat sektorni rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish davri.

Xulosa qilib aytganda, o‘tkazilgan tahlil quyidagi natijalarni qayd etish imkonini beradi. Birinchidan, jinoyatlarni ochishga ilmiy yondashuvning ayrim namunalari qadimdan ma’lum bo‘lsa-da, ular uzoq vaqt istisno bo‘lib qoldi; sud ekspertizasi alohida fan sifatida faqat XVIII XIX asrlarda tibbiyot, kimyo va fizika yutuqlari negizida shakllana boshladi.

Ikkinchidan, XIX asr oxirida antropometriya va daktiloskopiyaning paydo bo‘lishi hamda G. Gross asarlari tufayli tarqoq bilimlar kriminalistika nomi ostida yaxlit tizimga birlashdi. XX asrda E. Lokarning almashinuv tamoyili va u asos solgan laboratoriya ilmiy g‘oyalarni kundalik amaliyotga aylantirdi, XX asr oxirida esa instrumental tahlil usullari, DNK profillash va kompyuterlashtirilgan ma’lumotlar bazalari ekspertizaning imkoniyatlarini tubdan o‘zgartirdi.

Uchinchidan, O‘zbekiston hududida maxsus bilimlardan foydalanish ordaliya va qasam ichish kabi qadimiy shakllardan shariat normalariga, so‘ngra 1864-yilgi Nizom va 1926-yilgi O‘zSSR JPKda mustahkamlangan protsessual institutga qadar izchil yo‘lni bosib o‘tgan.

To‘rtinchidan, sud-ekspertlik faoliyati sudlov va huquqni muhofaza qilish amaliyotida maxsus bilimlarga bo‘lgan ehtiyoj negizida vujudga kelgan: avval ayrim bilimdon shaxslar ishtirokida amalga oshirilgan bo‘lsa, fan va kriminalistika rivoji ta’sirida mustaqil huquqiy institutga aylangan. Taklif etilgan olti davrli davriylashtirish ushbu evolyutsiyani yagona mezon asosida tizimlashtirish hamda zamonaviy ekspertlik faoliyatini takomillashtirish yo‘nalishlarini belgilash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1) Saferstein R. Criminalistics: An Introduction to Forensic Science. – 12th ed. – New York: Pearson, 2018. – P. 3–4.
2) Galton F. Finger Prints. – London: Macmillan and Co., 1892.
3) Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. – Graz, 1893.
4) Doyle A.C. A Study in Scarlet. – London: Ward, Lock & Co., 1887.
5) Saferstein R. Ko‘rsatilgan asar. – P. 6–9.
6) Исҳоқов М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал. – Тошкент, 2000. – Б. 28.
7) Абдумажидов Г. Развитие законодательства о расследовании преступлений. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – С. 6–7.
8) Крылов И.Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. – Л.: ЛГУ, 1963. – С. 46.

SUD EKSPERTLIK MUASSASALARINING INSTITUTSIONAL RIVOJLANISHI, XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTON AMALIYOTI

Mansurov Oybek Olim o‘g‘li,
X. Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
Sud ekspertizasi ilmiy-tadqiqot instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada kriminalistik laboratoriyalar va sud-ekspertlik muassasalarining vujudga kelishi hamda tashkiliy modellari qiyosiy tahlil qilinadi. AQShdagi federal, shtat va mahalliy laboratoriyalar tizimi, ularning soni ortishiga ta’sir etgan omillar, Buyuk Britaniya va Kanada tajribasi yoritiladi. Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Shveytsariya va Yaponiyada ekspert maqomi, ekspertlarni tanlash va xulosa sifatini nazorat qilish mexanizmlari asosida ekspertlik tizimlarining tipologiyasi taklif etiladi. Shuningdek, O‘zbekistonda davlat sud-ekspertiza muassasasining 1950-yildan bugungi kungacha shakllanish bosqichlari va nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarining huquqiy asoslari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. kriminalistik laboratoriya, sud-ekspertlik muassasasi, institutsional rivojlanish, ekspert-guvoh, ekspertlar ro‘yxati, nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti, standartlashtirish.

Sud ekspertizasi fanining ilmiy yutuqlari o‘z-o‘zidan amaliyotga ko‘chmaydi. Ularni tizimli va barqaror qo‘llash uchun maxsus tashkiliy shakl zarur asbob-uskunalar, malakali kadrlar va yagona metodik talablarga ega ixtisoslashgan ekspert muassasasi kerak. Shu bois XX asr davomida sud ekspertizasi texnologiyalarining izchil rivojlanishi jinoiy dalillarni ekspert tahlilidan o‘tkazishga ixtisoslashgan ilk muassasalarning tashkil etilishiga olib keldi. Bugungi kunda kriminalistik laboratoriyalar ham aniq ishlar bo‘yicha ekspert tadqiqotlarini o‘tkazuvchi, ham yangi usul va metodikalarni ishlab chiqadigan ilmiy markazlar hisoblanadi.

Turli davlatlarda bunday muassasalar turlicha tarixiy sharoitda shakllangan va bir-biridan sezilarli farq qiluvchi tashkiliy modellarni yuzaga keltirgan. Ushbu modellarni o‘rganish milliy sud-ekspertlik tizimining o‘ziga xosligini anglash va uni takomillashtirish yo‘nalishlarini asoslash uchun muhim ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada, shuningdek, kontinental Yevropa va Osiyo davlatlarida kriminalistik laboratoriyalarning vujudga kelishi, tashkiliy tuzilishi va rivojlanish omillarini, shuningdek, O‘zbekistonda davlat va nodavlat sud-ekspertiza muassasalarining shakllanish tarixini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-huquqiy, qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

AQShdagi eng qadimgi sud-ekspertlik laboratoriyasi 1923-yilda Kaliforniya shtatining Berkli shahri politsiya boshlig‘i Avgust Vollmer tomonidan tashkil etilgan

Los-Anjeles politsiya departamenti laboratoriyasidir. 1930-yillarda Vollmer Berklidagi Kaliforniya universiteti qoshida kriminologiya va kriminalistika bo‘yicha mamlakatdagi ilk universitet institutiga rahbarlik qildi. Biroq bu institut 1948-yilda kriminologiya maktabi tashkil etilgunga qadar rasmiy maqomga ega bo‘lmagan. Maktabning kriminalistika bo‘limiga taniqli kriminalist Pol Kirk rahbar etib tayinlandi. Ushbu maktab bitiruvchilarining ko‘pchiligi keyinchalik Kaliforniya va boshqa shtatlarda sud-ekspertlik laboratoriyalarini rivojlantirdi [1].

1932-yilda J. Edgar Guver rahbarligidagi Federal tergov byurosi (FTB) mamlakatdagi barcha huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xizmat ko‘rsatuvchi milliy laboratoriyani tashkil etdi. Laboratoriyaning shakllanish bosqichida Guver biznes rahbarlari, ishlab chiqaruvchilar va olimlar bilan keng maslahatlashgan; ularning tajribasi yangi muassasaning ilk faoliyat yillarida yo‘l ko‘rsatuvchi bo‘lgan. Bugungi kunda FTB laboratoriyasi har yili bir milliondan ortiq tadqiqot o‘tkazuvchi dunyodagi eng yirik sud-ekspertlik laboratoriyalaridan biri hisoblanadi. Uning tuzilishi va tashkiliy tizimi AQShning shtat va mahalliy darajalarida, shuningdek, boshqa mamlakatlarda tashkil etilgan laboratoriyalar uchun namuna bo‘lib xizmat qildi. 1981-yilda FTBning Sud ekspertizasi bo‘yicha tadqiqot va o‘quv markazi ochilishi bilan AQShda ilk bor yangi va ishonchli ilmiy usullarni ishlab chiqishga ixtisoslashgan muassasa paydo bo‘ldi. Ushbu markaz kriminalistik laboratoriyalar xodimlarini eng so‘nggi usul va metodlarga o‘qitish vazifasini ham bajaradi.

FTB laboratoriyasi mavjud bo‘lishiga qaramay, AQShda sud-ekspertlik laboratoriyalarining yagona milliy tizimi shakllanmagan. Buning o‘rniga shahar, okrug va shtat darajasidagi ko‘plab huquqni muhofaza qilish tuzilmalari o‘zining mustaqil kriminalistik laboratoriyalariga ega. Bunday holat tarixan federal davlat boshqaruvi tizimi va mahalliy nazoratni saqlab qolish istagi bilan bog‘liq. Kriminalistik laboratoriyalar mamlakatdagi tarqoq huquqni muhofaza qilish tuzilmasini aks ettiradi: federal hukumatda cheklanmagan yurisdiksiyaga ega yagona tergov organi mavjud emas.

Jadal o‘sish bilan tavsiflanadigan bu jarayon milliy va mintaqaviy darajada rejalashtirish va muvofiqlashtirishning yetishmasligi bilan kechgan. Mavjud hisob-kitoblarga ko‘ra, hozirgi vaqtda federal, shtat, okrug va munitsipal darajalarda 411 dan ortiq davlat kriminalistik laboratoriyasi faoliyat ko‘rsatadi [2]. Ularning ko‘lami va xilma-xilligi odatiy laboratoriyani tavsiflovchi yagona modelni ajratish imkonini bermaydi. Aksariyat laboratoriyalar politsiya departamenti tarkibida ishlaydi, boshqalari prokuror yoki okrug prokurori idorasiga bo‘ysunadi, ayrimlari tibbiy ekspert yoki koroner xizmati bilan birga faoliyat yuritadi. Universitetlarga biriktirilgan yoki mustaqil davlat idorasi sifatida ishlaydigan laboratoriyalar esa ancha kam. Xodimlar soni bir kishidan yuz kishidan ortiqqacha bo‘lishi, xizmatlar doirasi esa juda keng yoki o‘ta tor ixtisoslashgan bo‘lishi mumkin.

Kaliforniya shtati bu xilma-xillikning yaqqol namunasidir: unda ko‘plab federal, shtat, okrug va shahar laboratoriyalari faoliyat ko‘rsatadi va ularning aksariyati mustaqil ishlaydi. Biroq 1972-yilda Kaliforniya Adliya departamenti mintaqaviy va filial muassasalardan iborat integratsiyalashgan laboratoriyalar tarmog‘ini yaratdi. Shtat kriminalistlari o‘rtasida axborot va tajriba almashinuvi esa Kaliforniya

kriminalistlar assotsiatsiyasi orqali norasmiy tarzda yo‘lga qo‘yilgan. Bu tashkilot keyinchalik AQSh bo‘ylab tuzilgan qator mintaqaviy kasbiy jamiyatlarning ilk namunasi bo‘ldi.

Mavjud laboratoriyalarning aksariyati ularning tergovdagi istiqbollarini oldindan ko‘ra bilgan yoki ish hajmining ortib borayotgan bosimi ostida qolgan idoralar tomonidan tashkil etilgan. XX asrning ikkinchi yarmida laboratoriyalar sonining misli ko‘rilmagan darajada ko‘payishini bir necha omil bilan izohlash mumkin.

Birinchi omil – sud amaliyotidagi o‘zgarishlar. 1960-yillarda AQSh Oliy sudi tomonidan qabul qilingan qarorlar (xususan, 1966-yildagi “Miranda Arizonaga qarshi” ishi bo‘yicha qaror) politsiyani ilmiy jihatdan baholangan dalillarga ko‘proq e’tibor qaratishga majbur qildi. Gumonlanuvchiga uning konstitutsiyaviy huquqlari va himoyachiga ega bo‘lish huquqini darhol tushuntirish talabi aybga iqrorlikni odatiy tergov vositasi sifatidagi ahamiyatini keskin pasaytirdi. Endilikda muvaffaqiyatli ayblov puxta va professional tergovni, ko‘pincha sud ekspertlarining malakasini talab qila boshladi.

Ikkinchi omil jinoyatchilikning, ayniqsa giyohvandlik bilan bog‘liq jinoyatlarning o‘sishi. Politsiya tergovlarining faqat kichik qismida ilmiy tekshiruvni talab qiladigan dalillar yuzaga kelsa-da, giyohvandlik vositalari bilan bog‘liq ishlar bundan istisno: noqonuniy muomaladan olib qo‘yilgan barcha giyohvandlik vositalari ish sudda ko‘rilishidan oldin kimyoviy tahlildan o‘tkazilishi shart. 1960-yillarning o‘rtalaridan boshlab giyohvandlik keng tarqalib, laboratoriyalar bunday namunalar bilan to‘lib-toshib ketdi.

Uchinchi omil DNK profillash usulining paydo bo‘lishi. 1990-yillarning boshidan buyon bu texnologiya biologik dalillarni individuallashtirish darajasigacha rivojlandi: pochta markalari, idishlar, tishlash izlari va boshqa obyektlarda qolgan qon, sperma, soch tolalari va so‘lak izlarini aniq shaxs bilan bog‘lash mumkin bo‘ldi. Uning talablariga javob berish uchun laboratoriyalar xodimlar sonini ko‘paytirdi va moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qildi. DNK texnologiyasi so‘nggi yarim asrda boshqa hech bir texnologiya ta’sir ko‘rsatmagan darajada laboratoriyalar tuzilishini o‘zgartirdi hamda jamoatchilikning kriminalistik laboratoriya haqidagi tasavvurida hal qiluvchi omilga aylandi. Prognozlarga ko‘ra, hodisa joyidan olingan dalillarni tahlil qilish va sudlangan shaxslarning DNK profillarini shakllantirish ehtiyoji AQSh laboratoriyalari shtatini yana taxminan o‘n ming nafar mutaxassisga ko‘paytiradi [3].

Shtatlar yurisdiksiyasi chegarasidan chiquvchi jinoyatlarni tergov qilishga ko‘maklashish uchun to‘rtta yirik federal laboratoriya tizimi tashkil etilgan. Adliya vazirligi tarkibidagi FTBning Virjiniya shtati Kvantiko shahridagi zamonaviy laboratoriya majmuasi byuroning keng tergov vakolatlarini ta’minlaydi. Giyohvand moddalar nazorati boshqarmasi (DEA) laboratoriyalari federal qonunlarni buzgan holda olib qo‘yilgan giyohvandlik vositalarini tahlil qiladi. Alkogol, tamaki, o‘qotar qurollar va portlovchi moddalar byurosi (ATF) laboratoriyalari aksiz solig‘i bilan bog‘liq alkogolli ichimliklar va hujjatlarni, shuningdek, 1968-yilgi “O‘qotar qurollar nazorati to‘g‘risida”gi va 1970-yilgi “Uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash to‘g‘risida”gi qonunlar ijrosi doirasida qurollar va portlovchi qurilmalarni

tekshiradi. AQSh Pochta inspeksiyasi xizmati esa pochta bilan bog‘liq jinoyatlarni tergov qilishga ixtisoslashgan laboratoriyalarga ega. Ushbu federal muassasalarning har biri yordam so‘ragan mahalliy idoralarga ham ekspertlik xizmatlarini taklif etadi. Tarqoq tizimning kamchiliklari vaqt o‘tib standartlashtirish zaruratini yuzaga chiqardi. 2009-yilda Milliy fanlar akademiyasining “AQShda sud ekspertizasini mustahkamlash: oldinga yo‘l” (Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward) hisoboti [4] e’lon qilinishi sohadagi ilmiy tadqiqotlar sifatini oshirish va ekspertlik amaliyotini standartlashtirishga kuchli turtki berdi. Savdo vazirligi tarkibidagi Milliy standartlar va texnologiyalar instituti (NIST) hisobotda belgilangan maqsadlarni amalga oshirishda yetakchi idoraga aylandi. Hozirda NIST turli ekspertlik yo‘nalishlari bo‘yicha standartlar ishlab chiqadigan Ilmiy yo‘nalish qo‘mitalari tashkiloti (OSAC) faoliyatiga rahbarlik qiladi va o‘zining sud ekspertizasi bo‘yicha tadqiqot dasturini amalga oshirib kelmoqda.

Aksariyat shtat hukumatlari o‘z laboratoriyasiga ega bo‘lmagan shtat va mahalliy organlarga xizmat ko‘rsatuvchi kriminalistik laboratoriyaga ega. Alabama, Kaliforniya, Illinoys, Michigan, Nyu-Jersi, Texas, Vashington, Oregon, Virjiniya va Florida kabi shtatlarda markaziy muassasa rahbarligida ishlovchi mintaqaviy yoki filial laboratoriyalarning yaxlit tizimi yaratilgan. Bunday tizim mahalliy organlar uchun laboratoriya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi, xizmatlarning takrorlanishini kamaytirdi, tajriba va asbob-uskunalardan birgalikda foydalanish orqali laboratoriyalararo hamkorlikni kuchaytirdi.

Mahalliy laboratoriyalar okrug va munitsipal idoralarga xizmat ko‘rsatadi, odatda shtat laboratoriyasidan mustaqil ishlaydi va mahalliy hokimiyat tomonidan moliyalashtiriladi. Xarajatlar oshib borgani sari ayrim okruglar resurslarini birlashtirib, okruglararo laboratoriyalar tashkil etdi. Ko‘plab yirik shaharlar esa mahalliy politsiya departamenti tarkibidagi o‘z laboratoriyasiga ega. Aholi soni va jinoyatchilik darajasi yuqori bo‘lgan hollarda, masalan, Nyu-York shahri laboratoriyasi kabi munitsipal muassasa shtatdagi eng yirik kriminalistik laboratoriyaga aylanadi.

Mustaqil rivojlanish natijasida turli hududlarda ko‘rsatiladigan xizmatlar ham bir-biridan keskin farq qiladi. Buning sabablari mahalliy qonunlardagi tafovutlar, laboratoriya bo‘ysunadigan tashkilotning imkoniyat va vazifalari, shuningdek, byudjet va kadrlar bilan bog‘liq cheklovlardir. Ayrim mahalliy laboratoriyalar faqat giyohvandlik vositalarini tekshirish uchun tashkil etilgan va hanuzgacha asosan shu yo‘nalishda ishlaydi. “To‘liq xizmat ko‘rsatuvchi” laboratoriyada esa odatda fizik-kimyoviy tadqiqotlar, biologiya (shu jumladan DNK tahlili), o‘qotar qurollar, hujjatlarni tekshirish va fotografiya bo‘linmalari, ayrim hollarda esa toksikologiya, yashirin barmoq izlari va hodisa joyini tekshirish bo‘linmalari faoliyat yuritadi.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida ham sud-ekspertlik muassasalari tashkil etilgan, biroq ularning tashkiliy modeli Amerika tajribasidan farq qiladi. Buyuk Britaniyada uzoq vaqt Ichki ishlar vazirligi rahbarligidagi mintaqaviy laboratoriyalarning milliy tizimi faoliyat ko‘rsatgan. 1990-yillarning boshida vazirlik bu laboratoriyalarni Sud ekspertizasi xizmati (Forensic Science Service) sifatida qayta tashkil etdi va politsiya idoralari laboratoriya xizmatlari uchun haq

to‘laydigan tizimni joriy qildi. Pullik xizmat konsepsiyasi ham politsiyaga, ham himoya tomoniga xizmat ko‘rsatuvchi xususiy laboratoriyalarning, jumladan, LGC kompaniyasining paydo bo‘lishiga turtki berdi. 2010-yilda hukumat moliyaviy zararlarni sabab qilib, Sud ekspertizasi xizmatini tugatish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Laboratoriyalar 2012-yilda yopildi va hozirda Angliya va Uelsdagi sud-ekspertlik ishlari shartnoma asosida xususiy sektorga topshiriladi. Xususiylashtirishdan so‘ng LGC yetti yuzdan ortiq sud eksperti ishlaydigan, mamlakatdagi eng yirik sud-ekspertlik xizmatlari provayderiga aylandi.

Kanadada sud-ekspertlik xizmatlarini davlat tomonidan moliyalashtiriladigan uchta muassasa ko‘rsatadi: Kanada Qirollik otliq politsiyasining mintaqaviy laboratoriyalari, Torontodagi Sud ekspertizasi markazi va Monrealdagi Sud tibbiyoti va politsiya fanlari instituti. Qirollik otliq politsiyasi o‘zining ilk laboratoriyasini 1937-yilda Saskachevan provinsiyasining Rejayna shahrida ochgan. Umuman olganda, bugungi kunda dunyoning yuzdan ortiq mamlakatida kamida bitta sud-ekspertlik laboratoriyasi mavjud [5].

Ekspert muassasalarining tashkiliy shakli ko‘p jihatdan ekspertning protsessdagi maqomi bilan belgilanadi. Bu masalada huquqiy tizimlar ikki asosiy yo‘nalishga ajraladi. Umumiy huquq mamlakatlarida (AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya) ekspert alohida protsessual subyekt emas, balki taraflardan biri jalb etadigan “ekspert guvoh” hisoblanadi; Kanadada u “maxsus guvoh”, Braziliya va Meksikada esa “ilmiy sudya” maqomiga yaqinlashtiriladi. Kontinental huquq davlatlarida esa ekspertni odatda sud yoki tergov organi tayinlaydi va u taraflardan mustaqil ilmiy yordamchi sifatida qaraladi. Ushbu tafovut laboratoriyalar kimga bo‘ysunishi, ekspertlar qanday tanlanishi va xulosa qay tarzda baholanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

AQShda yagona jinoyat-protsessual kodeks mavjud emas, ekspert dalilini sudga kiritish tartibi asosan federal Dalillar qoidalari bilan tartibga solinadi. Ularning so‘nggi tahririda ekspert fikrining ishonchliligini asoslash yuki aynan uni taqdim etayotgan tarafga yuklatilishi alohida ta’kidlangan [6]. Laboratoriyalar tarqoq bo‘lgan sharoitda xulosa sifatini nazorat qilish vazifasi sudga o‘tgan: Oliy sudning 1993-yilgi Daubert ishi bo‘yicha qarori [7] bilan shakllangan mezonlarga ko‘ra sudya metodning sinovdan o‘tganligi, xatolik ehtimoli, ilmiy hamjamiyatda e’tirof etilganligi va ekspertlar tomonidan tekshirilganligini baholaydi, yetarli ishonchli bo‘lmagan xulosani esa dalillar qatoriga kiritmaydi. Murakkab ishlarda sud har ikki taraf uchun ochiq bo‘lgan va ular tomonidan so‘roq qilinadigan neytral ekspert tayinlash huquqiga ham ega. Bundan tashqari, Oliy sud 1985-yilgi Ake Oklahomaga qarshi ishida [8] ekspertiza ish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, sudlanuvchining mablag‘i bo‘lmagan hollarda (xususan, ruhiy holatga oid masalalarda) unga davlat hisobidan ekspert yordamini ta’minlashni adolatli sudlovning sharti sifatida e’tirof etgan.

Fransiya modeli ekspertlar ro‘yxati instituti atrofida qurilgan. 1958-yilgi Jinoyat-protsessual kodeksida ekspertizaga 14 ta modda (156-169-moddalar) bag‘ishlangan bo‘lib, ekspertiza prokuror yoki taraflarning iltimosiga ko‘ra yoxud sudning o‘z tashabbusi bilan tayinlanadi, ekspert esa uni tayinlagan sudya rahbarligi va nazorati

ostida ishlaydi. Ekspertlar Kassatsiya sudi yuritadigan milliy ro‘yxatdan yoki apellyatsiya sudlari shakllantiradigan hududiy ro‘yxatlardan tanlanadi, istisno hollarda esa asoslantirilgan qaror bilan ro‘yxatga kirmagan mutaxassis ham jalb qilinishi mumkin. Ro‘yxatdagi ekspert apellyatsiya sudida bir marta qasamyod qiladi, ro‘yxatdan tashqari jalb etilgan ekspert esa har bir tayinlovda qasamyod beradi. Ekspertiza muddati tayinlash to‘g‘risidagi qarorda belgilanadi va faqat sudya tomonidan uzaytirilishi mumkin [9]. Natijada ekspertlar doirasi shaffof va boshqariladigan bo‘lib, sud tanlovni oldindan malakasi tasdiqlangan mutaxassislar orasidan amalga oshiradi.

Germaniyada ekspertlik faoliyati asosan Federal jinoyat idorasi (BKA) va yerlar jinoyat idoralari (LKA) qoshidagi kriminal-texnik institutlar, sud-tibbiy ekspertiza esa universitetlarning sud tibbiyoti institutlari tomonidan amalga oshiriladi. Jinoyat-protsessual kodeksining maxsus bilimlarga oid 72-93-paragraflarida ekspert va mutaxassis o‘rtasida farq qilinmaydi, guvohga oid qoidalar ekspertga ham tatbiq etiladi, ekspertni tanlash va ularning sonini belgilash esa sudyaning vakolatiga kiradi. Ekspertni rad etish asoslari sudyani rad etish asoslariga tenglashtirilgan, biroq uning ilgari guvoh sifatida so‘roq qilingani rad etish uchun mustaqil asos hisoblanmaydi. Ekspert qasamyod bilan yuklangan majburiyatini mahkum zarariga buzgan bo‘lsa, bu qonuniy kuchga kirgan hukmni qayta ko‘rish asosi bo‘ladi [10]. Ayblanuvchidan olingan qon va boshqa biologik namunalar faqat ish doirasida qo‘llanilib, maqsadga erishilgach yo‘q qilinishi lozimligi esa ekspert muassasalari faoliyatida shaxsiy ma’lumotlar himoyasining muhim kafolati hisoblanadi.

Ispaniyada davlat ekspertizasi Adliya vazirligi tasarrufidagi Milliy toksikologiya va sud fanlari instituti, shuningdek, politsiya va Fuqaro gvardiyasi laboratoriyalari tomonidan o‘tkaziladi. Shu bilan birga, nodavlat ekspertlar to‘liq huquqiy maqomga ega va ularning xulosasi davlat muassasasi xulosasi bilan teng baholanadi. Himoya tomoni o‘z ekspertini jalb qilish va qo‘shimcha ekspertiza talab qilish huquqiga ega, prokuror ekspertiza tayinlashni rad etgan taqdirda esa bevosita sudga murojaat qilishi mumkin [11]. Keng qo‘llaniladigan “qarshi ekspertiza” amaliyotida ayblov tomoni tayinlagan ekspert bilan bir qatorda himoya jalb etgan mustaqil ekspert ham dalillarni tekshirib, o‘z xulosasini beradi. Ekspert xizmati xarajatlari ayblanuvchi aybsiz deb topilsa, davlat tomonidan qoplanadi.

Shveytsariyaning 2007-yil 5-oktyabrdagi Jinoyat-protsessual kodeksida ekspertlarga oid normalar alohida bobda tizimlashtirilgan. Prokuror yoki sud faktik holatni baholash uchun yetarli maxsus bilimga ega bo‘lmagan hollarda bir yoki bir nechta ekspert tayinlaydi. Ekspert xulosasida qo‘llangan metodlar va tadqiqot bosqichlari bayon etilishi, xulosa taraflarga ushbu metodologik ma’lumotlar bilan birga tanishtirilishi, xulosa noaniq yoki to‘liq bo‘lmagan, ekspertlar fikri o‘zaro farqlangan hollarda esa uni to‘ldirish yoki boshqa ekspertga qo‘shimcha va qayta ekspertiza topshirish imkoniyati nazarda tutilgan [12]. Ekspertlar ro‘yxatini yuritish, malakasini tasdiqlash va faoliyatini nazorat qilish vazifalari maxsus idoralarga yuklatilgani tizimning mustaqilligi va sifatini ta’minlaydi.

Osiyo davlatlari orasida Yaponiya tajribasi alohida e’tiborga loyiq. Bu yerda asosiy ekspert muassasalari politsiya tizimida faoliyat yuritadi: Milliy politsiya agentligi

qoshidagi Politsiya fanlari milliy ilmiy-tadqiqot instituti va prefekturalar politsiyasining kriminalistik laboratoriyalari ekspertiza o‘tkazish bilan birga tergovchilar, ekspertlar va instruktorlarni tayyorlash, xususiy sektor mutaxassislarini jalb etish vazifalarini ham bajaradi. Jinoyat-protsessual kodeksining 165-174-moddalariga ko‘ra, sud tayinlagan ekspert xulosa berishdan oldin qasamyod qiladi [13]. Ekspertiza mutlaq dalil emas, balki tanqidiy baholanadigan ilmiy xulosa sifatida qaraladi: sud qo‘llangan metodlarning ilmiy asoslanganligiga alohida e’tibor qaratadi va ular yetarlicha asoslanmagan bo‘lsa, xulosaning daliliy qiymatini pasaytirishi mumkin [14].

Mamlakatimizda ixtisoslashgan sud-ekspertlik muassasasining tarixi 1950-yil 30-dekabrga borib taqaladi. Aynan shu sanada O‘zbekiston Adliya vazirligi tasarrufida Toshkent ilmiy-tadqiqot kriminalistika laboratoriyasi tuzilgan va u 1951-yil 1-iyundan amaliy faoliyat boshlagan. Laboratoriyaning ilk faoliyati asosan sud-xatshunoslik va hujjatlarning texnik-kriminalistik ekspertizasidan iborat bo‘lgan, shuningdek, trasologiya, daktiloskopiya va sud ballistikasi yo‘nalishlarida ham tadqiqotlar olib borilgan. Mintaqadagi yagona ixtisoslashgan muassasa bo‘lgani bois laboratoriya faoliyati respublika bilan cheklanib qolmagan: u Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston sud-tergov organlarining topshiriqlari bo‘yicha ham ekspertizalar o‘tkazgan.

Malakali ekspert kadrlarga ehtiyoj tobora ortib bordi. Shu sababli akademik X. Sulaymonovaning tashabbusi bilan 1958-yil 24-yanvarda laboratoriya bazasida Toshkent sud ekspertizasi ilmiy-tadqiqot instituti tashkil topdi. Bu Markaziy Osiyoda shu turdagi birinchi muassasa edi. Institutning tuzilishi ekspertlik faoliyati rivojida sifat jihatidan yangi davrni boshlab berdi: moddiy-texnika bazasi kuchaytirildi, ilmiy izlanishlar ko‘lami kengaydi, ilgari amalda bo‘lmagan ekspertiza turlari joriy qilindi, mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashning ilmiy-uslubiy asosi yaratildi. Hozirgi X. Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertiza markazi ana shu institutning vorisi bo‘lib, mamlakatimizda sud-ekspertlik faoliyatini amalga oshirish, uni ilmiy-metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlash va institutsional takomillashtirish borasida yetakchi davlat muassasasi maqomiga ega.

Mustaqillik yillarida milliy sud-ekspertlik tizimida yangi institutsional subyekt nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari paydo bo‘ldi. Ular faoliyatini huquqiy tartibga solish asoslari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PQ-4125-son qarori bilan yaratildi [15]. Ushbu qaror bilan Adliya vazirligining nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarini tuzishga ruxsat berish va ularga muayyan turdagi ekspertizalarni o‘tkazish vakolatini berish to‘g‘risidagi takliflari qo‘llab-quvvatlandi. So‘ngra Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi 180-son qarori [16] bunday tashkilotlarga qo‘yiladigan ikki asosiy talabni mustahkamladi: ular yuridik shaxs sifatida tashkil etilishi, shtatida esa sud eksperti malaka sertifikatiga ega mutaxassislar ishlashi lozim. Natijada nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari maxsus normativ-huquqiy baza asosida faoliyat yurituvchi mustaqil institutsional subyektga aylandi.

Milliy sud-ekspertlik muassasalarining rivojlanishini davrlarga ajratishga oid ilmiy qarashlar ham mavjud. Xususan, S.A. Otaxo‘jayev O‘zbekistonda sud ekspertizasi

fanining tarixiy taraqqiyotini uch bosqichga bo‘lib o‘rganishni taklif etadi: tajriba va bilim to‘plash; ilmiy salohiyatni shakllantirish hamda ekspertizaning ayrim yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqotlar olib borish; mustaqillik yillarida fanning rivojlanishi [17].

Muallif fikricha, 1950-1960-yillarni o‘z ichiga olgan birinchi bosqichda ekspertlik tajribasi to‘plangan, moddiy-texnika bazasi mustahkamlangan va respublikada sud ekspertizasini rivojlantirish yo‘nalishlari aniqlangan. 1960-yildan mustaqillikka qadar davom etgan ikkinchi bosqichda ilmiy izlanishlarning mavzusi va mazmunini ikki omil – sobiq Ittifoq Adliya vazirligi ekspertiza tizimida olib borilgan tadqiqotlar va mahalliy sharoitdan kelib chiqqan muammolar belgilagan. Mustaqillikdan keyingi uchinchi bosqich esa ekspertizaning ko‘p tarmoqli yo‘nalishlarini kompleks rivojlantirish ehtiyoji, ilgari o‘tkazilmagan ekspertiza turlarini yo‘lga qo‘yish va ularning nazariy-amaliy asoslarini yaratish, milliy qonunchilikda sud ekspertizasining maqomini belgilash va tegishli huquqiy muammolarni hal etish bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘tkazilgan qiyosiy tahlil ekspertning maqomi, ekspertlarni tanlash usuli va xulosa sifatini nazorat qilish mexanizmiga ko‘ra sud-ekspertlik tizimlarining bir nechta asosiy modelini ajratish imkonini beradi.

Birinchisi tortishuv (adversar) modeli (AQSh, Buyuk Britaniya). Unda ekspert taraflar jalb etadigan guvoh hisoblanadi, laboratoriyalar politsiya, prokuratura yoki xususiy sektor tarkibida tarqoq holda faoliyat yuritadi, xulosa sifati esa asosan sud nazorati va milliy standartlashtirish (NIST, OSAC) orqali ta’minlanadi. Buyuk Britaniya tajribasi bu modelning to‘liq xususiylashtirilgan shaklini ham namoyon etadi.

Ikkinchisi ro‘yxat modeli (Fransiya, Shveytsariya). Unda ekspertlar sud yoki maxsus idoralar yuritadigan ro‘yxatlarga kiritiladi, qasamyod qiladi va sud ularni oldindan malakasi tasdiqlangan mutaxassislar orasidan tanlaydi.

Uchinchisi davlat muassasalari va teng huquqli nodavlat ekspertlar modeli (Ispaniya). Unda davlat institutlari bilan bir qatorda taraflar jalb etgan ekspertlar xulosasi ham teng kuchga ega bo‘lib, “qarshi ekspertiza” orqali protsessual muvozanat ta’minlanadi.

To‘rtinchisi huquqni muhofaza qilish tizimidagi markazlashgan model (Yaponiya, qisman Germaniya). Unda asosiy ekspert institutlari politsiya tizimida faoliyat yuritib, ekspertiza bilan birga kadrlar tayyorlash vazifasini ham bajaradi.

O‘zbekistonda sud-ekspertlik tizimi 1950-yildan buyon Adliya vazirligi tasarrufidagi ixtisoslashgan muassasa negizida markazlashgan holda rivojlandi. Ekspert muassasasining tergov organlaridan tashkiliy jihatdan ajratilgani uning mustaqilligi uchun muhim afzallik hisoblanadi. 2019-yildan e’tiboran esa davlat muassasasi yetakchiligida nodavlat tashkilotlar ham ishtirok etadigan aralash model shakllanmoqda.

Xorijiy tajriba milliy tizimni rivojlantirishning bir qator istiqbolli yo‘nalishlarini ko‘rsatadi: davlat va nodavlat ekspertlarning yagona ochiq reyestrini yuritish; ekspert qasamyodi institutini joriy etish; ekspertiza muddatlarini qonun darajasida belgilash; taraflarning mustaqil ekspert jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish;

metodlarning ilmiy asoslanganligini baholash mezonlarini mustahkamlash. Transmilliy jinoyatlar va xalqaro nizolar bo‘yicha ishlar ko‘payib borayotgan sharoitda xorijiy ekspertlar bilan qo‘shma ekspertiza o‘tkazish va chet el eksperti xulosasini dalil sifatida qabul qilish tartibini belgilash ham dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Umuman olganda, sud-ekspertlik muassasalarining institutsional rivojlanish tarixi ekspertlik faoliyatining huquqiy mohiyati va tashkiliy asoslarini aniqlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, tashkiliy shakldan qat’i nazar, tizimning ishonchliligini ekspertlarning mustaqilligi, ularning malakasini tasdiqlash va ekspertlik amaliyotini standartlashtirish mexanizmlari belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1) Saferstein R. Criminalistics: An Introduction to Forensic Science. -12th ed. - New York: Pearson, 2018. – P. 9–11.

2) Saferstein R. Ko‘rsatilgan asar. - P. 11-14.

3) Saferstein R. Ko‘rsatilgan asar. - P. 11-14.

4) National Research Council. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. - Washington, DC: The National Academies Press, 2009.

5) Saferstein R. Ko‘rsatilgan asar. - P. 11-14.

6) Federal Rules of Evidence. - Washington: U.S. Government Publishing Office, 2025.

7) Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc., 509 U.S. 579 (1993).

8) Ake v. Oklahoma, 470 U.S. 68 (1985).

9) Code de procédure pénale (France). - Légifrance. - Art. 156–169.

10) Hellmann U. Einführung in das deutsche Strafprozessrecht / russ. Übers. P. Golovnenkov, N. Spitsa. - Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2012. - S. 124.

11) European e-Justice Portal. Defendants (criminal proceedings) - Spain.

12) Swiss Criminal Procedure Code (CrimPC) of 5 October 2007. - URL: https://www.admin.ch.

13) Code of Criminal Procedure of Japan. - Chapter XII, Art. 165-174.

14) Criminal Justice in Japan. - Tokyo: UNAFEI. - URL: http://www.legal-tools.org/doc/415253/pdf. - P. 3.

15) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi «Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4125-son qarori.

16) O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi 180-son qarori.

17) Otaxo‘jayev S.A. Sud ekspertiza yutuqlari va rivojlanish istiqbollari // O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi sud ekspertiza xizmatining 50 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent, 2001.

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДАГИ ИЗЛАНИШАЛАР ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

KAMBIZ II DAVRIDA AHAMONIYLAR IMPERIYASI: ISTILO VA ISLOHOTLAR

Allaberganov Ollabergan Arslanbekovich
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
Ma’mun universiteti “Tarix” kafedrasi v.b. dotsenti.
E-mail: allaberganov_ollabergan@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ahamoniylar davlati hukmdori Kambiz II ning siyosiy faoliyati, tashqi siyosati va Misrni bosib olish jarayoni tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, fors qo‘shinlarining Misrga qarshi harbiy yurishga tayyorgarligi, Sinay yarimoroli orqali harakatlanishi, Pelusiya jangi va Memfis shahrining egallanishi bilan bog‘liq voqealar yoritiladi. Kambiz II ning Misrni Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga qo‘shishi, mamlakat boshqaruv tizimiga munosabati hamda Nubiya va Liviya yo‘nalishlaridagi harbiy yurishlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada Kambiz II hukmronligining so‘nggi davri va uning vafoti bilan bog‘liq siyosiy voqealarga ham e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda qadimgi yozma manbalar ma’lumotlarini qiyosiy tahlil qilish orqali Kambiz II faoliyatining Ahamoniylar davlati tarixidagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Kambiz II, Ahamoniylar davlati, Fors imperiyasi, Kir II, Misr, Pelusiya jangi, Memfis, Psammetix III, Fanes, Sinay yarimoroli, Nubiya, Liviya, qadimgi tarix, harbiy yurishlar.

Kirish. Qadimgi Sharq tarixida Ahamoniylar davlati yirik hududlarni yagona siyosiy hokimiyat ostida birlashtirgan qudratli imperiyalardan biri sifatida muhim o‘rin egallaydi. Miloddan avvalgi VI–IV asrlarda mavjud bo‘lgan ushbu davlatning siyosiy va harbiy qudrati, avvalo, hukmdorlarning tashqi siyosati hamda hududiy kengayish strategiyasi bilan belgilanadi. Ahamoniylar davlati asoschisi Kir II tomonidan boshlangan istilochilik siyosati uning vorislari davrida ham davom ettirildi.

Miloddan avvalgi 530-yilda taxtga kelgan Kambiz II hukmronligi Ahamoniylar davlati tarixida, ayniqsa, Misrning bosib olinishi bilan ajralib turadi. Misr o‘zining iqtisodiy salohiyati, strategik geografik joylashuvi, rivojlangan dehqonchiligi va qadimiy davlatchilik an’analari bilan Fors imperiyasi uchun katta ahamiyatga ega edi. Shu sababli uni egallash Ahamoniylarning Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi siyosiy mavqeini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida sinxron usul, qiyosiy-tarixiy usul, statistik tahlil hamda tarkibiy tahlil metodidan foydalanildi[1].

Tahlil va natijalar. Fors imperiyasining (mil. avv. 558–330-yillar) asoschisi Kir II vafotidan so‘ng Ahamoniylar taxtini uning o‘g‘li Kambiz II[2] egalladi. Mil. avv. 530-yilda hokimiyat tepasiga kelgan Kambiz II otasining istilochilik siyosatini

davom ettirib, imperiya hududlarini kengaytirishga kirishdi. Uning tashqi siyosatidagi asosiy maqsadlardan biri Misrni bosib olish va uni Ahamoniylar davlati tarkibiga kiritishdan iborat edi. Mazkur harbiy yurishga tayyorgarlik jarayonida fors qo‘shinlari tarkibiga nafaqat forslar, balki imperiyaga bo‘ysundirilgan boshqa xalqlarning harbiy qismlari ham jalb etildi.

Misrga qarshi yurish boshlanishidan oldin Kambiz II o‘z qo‘shinlarini Falastin hududida to‘pladi. Falastin va Misr o‘rtasida joylashgan Sinay yarimorolidagi qurg‘oqchil hududlardan o‘tishda mahalliy ko‘chmanchi qabilalar fors qo‘shinlariga yordam ko‘rsatdi. Bundan tashqari, Misr fir’avni Psammetix III xizmatida bo‘lgan yunon yollanma askarlari rahbari Fanesning forslar tomoniga o‘tishi Ahamoniylar qo‘shini uchun muhim strategik ustunlik yaratdi. U Misrning harbiy tayyorgarligi va mudofaa imkoniyatlariga oid ma’lumotlarni Kambiz II ga yetkazdi. Bu holat forslarning Misrga qarshi harbiy harakatlarini rejalashtirishida muhim omillardan biri bo‘ldi. Mil. avv. 525-yilda Misr va Fors qo‘shinlari Pelusiya hududida to‘qnashdilar. Nil deltasining sharqiy qismida joylashgan ushbu hudud Misrga kirib boruvchi strategik yo‘llarni nazorat qilish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega edi. Pelusiya jangida har ikki tomon katta talafot ko‘rgan bo‘lsa-da, fors qo‘shinlari ustunlikka erishib, g‘alaba qozondilar. Asirga olingan 2000 nafar aholi qatl etilgan[3].

Misr armiyasining mag‘lubiyati mamlakat mudofaa tizimining zaiflashishiga olib keldi. Shundan so‘ng forslar Misrning muhim siyosiy va ma’muriy markazlaridan biri bo‘lgan Memfis tomon harakatlandilar. Memfisni egallash jarayonida qarshilik davom etdi. Tarixiy manbalarda Kambiz II ning shaharga taslim bo‘lish taklifi bilan elchilar yuborgani, biroq misrliklar ularni olib kelgan kemaga hujum qilgani haqida ma’lumotlar uchraydi. Mazkur voqeadan keyin fors qo‘shinlari shaharni qamal qildilar. Uzoq davom etgan qarshilikdan so‘ng Memfis aholisi va mudofaa kuchlari taslim bo‘lishga majbur bo‘ldi. Natijada Misrning asosiy siyosiy markazlaridan biri Ahamoniylar nazorati ostiga o‘tdi[4].

Misrning mag‘lubiyati uning qo‘shni hududlaridagi siyosiy vaziyatga ham ta’sir ko‘rsatdi. Liviyaliklar Misr taqdiriga duch kelishdan xavfsirab, forslar hukmronligini qarshiliksiz tan oldilar hamda ularga o‘lpon va sovg‘alar yubordilar. Kirenaika hududidagi kirenaliklar va Barkadagi aholi ham Ahamoniylar bilan bo‘ysunish munosabatlarini o‘rnatdilar[5].

Mil. avv. 525-yilda Misrni bosib olgan Kambiz II mamlakatni Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kiritdi va Misr fir’avni unvonini qabul qildi. Shu tariqa Misr tarixida XXVII sulola nomi bilan yuritiladigan, Ahamoniylar hukmronligi bilan bog‘liq davr boshlandi. Kambiz II Misrning mavjud davlat boshqaruvi tizimidan foydalanishga intildi. Misrni bosib olgach, Kambiz II mamlakat tashqarisidagi hududlarni ham o‘ziga bo‘ysundirishga harakat qildi. Uning Nubiya va Liviyaga uyushtirgan harbiy yurishlari kutilgan natijani bermadi. Bu yurishlarning muvaffaqiyatsizligi Ahamoniylar hukmronligining janubiy va g‘arbiy yo‘nalishlarda kengayishini chekladi. Misrda esa yangi siyosiy hokimiyatning o‘rnatilishi mahalliy aholining munosabati, diniy muassasalar bilan aloqalar va imperiya boshqaruvining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq murakkab

jarayonlarni yuzaga keltirdi. Kambiz II otasi Kir II asos solgan saltanat hududlarini kengaytirib, Ahamoniylar imperiyasining Afrikadagi mavqeini mustahkamladi. Biroq uni oldinda o‘lim kutayotgan edi.[6]

Mil. avv. 522- yilning mart oyida Suzada unga sodiq maglar (Midiya va Fors kohinlar) qabilasidan chiqqan ikki aka-uka Smerdis va Patizif isyon ko‘tardilar. Kambiz II bu xabarni eshitgach, isyonga qarshi harakat boshlash maqsadida forsga qaytish uchun yo‘lga chiqadi. Ammo, poytaxtga qaytish vaqtida mil. avv. 522-yil oxirida og‘ir xastalikdan vafot etadi.

Kambiz II ning vafotidan keyin Ahamoniylar davlatida siyosiy beqarorlik yuzaga keldi. Taxt uchun kurash natijasida Doro I hokimiyatni qo‘lga kiritdi va imperiya boshqaruvini mustahkamlashga kirishdi. Bu jarayon Ahamoniylar davlatining siyosiy tarixida muhim burilish yasadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Kambiz II hukmronligi Ahamoniylar davlati tarixida hududiy kengayish va imperiyaning xalqaro siyosiy mavqei mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi. Uning Misrga qarshi amalga oshirgan harbiy yurishi natijasida qadimgi dunyoning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri Fors imperiyasi tarkibiga qo‘shildi. Misrning siyosiy mustaqilligiga barham berib, Ahamoniylar hukmronligining o‘rnatilishiga zamin yaratdi. Misrning bosib olinishi Ahamoniylar davlatining hududiy imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, uning iqtisodiy resurslari va strategik mavqeini ham mustahkamladi. Umuman olganda, Kambiz II faoliyatini o‘rganish Ahamoniylar imperiyasining harbiy-strategik maqsadlarini, istilo qilingan hududlarni boshqarish xususiyatlarini va qadimgi davlatlar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Шадманова С. Тарих тадқиқотларининг методологияси ва замонавий усуллари. –Т.: “Баркамол файз медиа”, 2018. 70-б.
2. Voxidov.SH., Kodirov. A. Sharqning mashhur sulolalari. –T.: “Akademnashr”, 2013. 25-b.
3. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. –М.: «Наука», 1985. 58 с
4. Хрестоматия по истории древнего мира. –М., 1991. 77 с.
5. Хрестоматия по истории древнего мира. –М., 1991. 79 с.
6. Bresciani E. Egypt i. Persians in Egypt in the Achaemenid Period // Encyclopaedia Iranica. – 2017. – Vol. VIII, Fasc. 3. – P. 247–249.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА СТЫКЕ ЯЗЫКОВ: ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ

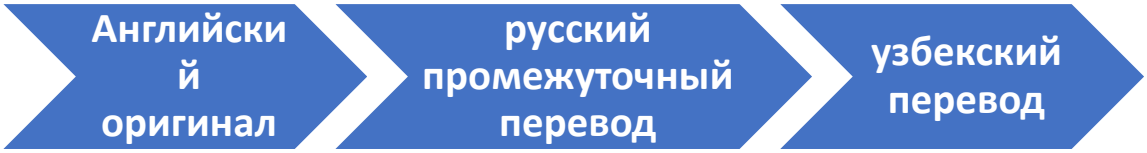
Джалилова Нилуфар Дилшодовна
преподаватель кафедры иностранных языков
ТУИТ имени Мухаммада аль Хорезми
nilufar_dd@mail.ru

Аннотация. В данном тезисе рассматриваются семантические, стилистические и лингвокультурологические проблемы, возникающие в процессе перевода фразеологизмов на примере романа Т. М. Рида "The Headless Horseman" и его переводов на русский и узбекский языки. Особое внимание уделяется вопросам сохранения значения, образности и стилистической функции фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, художественный перевод, эквивалентность, образность, национально-культурный компонент, семантическая трансформация.

Фразеологические единицы являются одним из важных средств выражения языка, через которые проявляются национальное мышление, жизненный опыт, чувства и культурные взгляды народа. При переводе таких единиц недостаточно просто дать их лексическое значение.
Переводчик также должен учитывать контекстуальное значение, образность, стилистическую окраску и коммуникативную функцию фразеологизма.

Речь героев, эмоциональные отношения и средства художественного изображения в произведении "Всадник без головы" позволяют определить, как изменяются фразеологизмы в переводе. Поскольку узбекский перевод произведения осуществляется через текст на русском языке, при анализе за основу берется следующая цепочка переводов:

Такой подход помогает определить, на каком этапе сохранился, изменился или исчез фразеологический образ.

При переводе фразеологизмов возникают три основные проблемы.

Во-первых, значение фразеологизма может не равняться отдельным значениям составляющих его слов. Поэтому дословный перевод иногда приводит к искажению исходного содержания.

Во-вторых, фразеологизмы основаны на определенном образе. Образ, естественно воспринимаемый в одном языке, может быть выражен иначе или потребовать объяснения в другом языке.

В-третьих, фразеологизмы могут выражать иронию, оценку, эмоциональное воздействие и индивидуальный стиль в речи героя. Утрата этих особенностей в переводе снижает выразительность художественного текста.

Рассмотрим несколько примеров:

“Though you are my cousin, and papa may think you ***the pink of perfection****, I don’t—not I!”*
Хотя мой отец считает тебя верхом совершенства, я другого мнения.

Otam seni har tomonlama kamolga yetgan deb o‘ylasa ham, men boshqacha fikrdaman.

Выражение "верх совершенства" означает описание человека как высшей степени совершенства. В данном контексте в выражении присутствует не только положительная оценка, но и недовольство и ироничное отношение героя.

Русское выражение верхом совершенства в определенной степени сохраняет образность исходного текста. В узбекском переводе основное значение передается через выражение "всесторонне созревший," но образность в оригинале и русском варианте нейтрализуется.

В этом примере переводчик достиг смысловой эквивалентности, но уровень образности изменился. Следовательно, при переводе фразеологизма, наряду с сохранением смысла, целесообразно воссоздать ироническое отношение автора.

There is but one from whom I ***am in duty bound*** *to take advice, or bear reproach.*
Есть только один, от которого я обязан принять совет или вынести упрёк.

Men faqat bir kishining maslahatlariga quloq solishni va ta’nalarini eshitishni vazifam deb bilaman.

Сочетание to be in duty bound означает, что выполнение определенной работы считается долгом или обязанностью. Компонент duty в английском тексте выражает личную ответственность.

В русском переводе сохраняется значение обязательства через выражение считаю своим долгом. Выражение "vazifam deb bilaman" в узбекском тексте

также выполняет эту семантическую функцию. Словосочетание "maslahatlariga quloq solish" естественно выражает значение to take advice в узбекском языке.

Таким образом, в приведенном примере в основном сохранена смысловая и коммуникативная эквивалентность. Однако эту ситуацию точнее интерпретировать как смысловой и функциональный эквивалент устойчивого сочетания, чем оценивать, как полную фразеологическую эквивалентность.

I was saved from a fearful fate—I may say, out of ***the jaws of death.***
Я был спасен от страшной судьбы — можно сказать, из пасти смерти.

U meni muqarrar bo‘lgan o‘lim changalidan qutqarib qolish uchun juda vaqtida yetib keldi.

Выражение "out of the jaws of death" описывает спасение от опасности, близкой к смерти. В ней смерть изображается как сила, захватывающая живое существо своими когтями. Данный метафорический образ подчеркивает опасность события и важность спасения.

В существующем русском варианте данный эпизод переводится как "я был спасен от ужасной судьбы." В этом варианте образ «челюстей смерти" в оригинальном тексте заменен общим понятием “страшная судьба.” В узбекском переводе образность вновь проявляется через выражение “o‘lim changalidan qutqarib qolish”.

С этой точки зрения между существующими текстами наблюдается следующая трансформация: в английском оригинале используется образный фразеологизм, в русском варианте образ нейтрализуется, а в узбекском переводе метафорическое выражение восстанавливается через образ "когтей" смерти.

Приведенные примеры показывают, что использование одного и того же метода при переводе фразеологизмов не всегда эффективно.

В примере The pink of perfection смысл сохранен, а образность частично нейтрализована. В сочетании to be in duty bound в основном сохранены значение и коммуникативная функция.

На основе этих наблюдений предлагаются следующие практические рекомендации:

1. Определение контекстуального значения и стилистической функции фразеологизма перед его переводом.

2. Если в целевом языке существует готовый фразеологический эквивалент, проверьте его соответствие по смыслу и стилю.

3. Использование смысловой альтернативы или описательного перевода, сохраняющего образ, при отсутствии полной альтернативы.

4. Проверка каждого изменения в текстах, выполненных с помощью промежуточного перевода, отдельно на основе исходного текста, русского варианта и узбекского текста.

5. При оценке перевода учитывать не только смысл, но и образность, эмоциональное воздействие и своеобразие речи героя. Перевод фразеологических единиц является сложным семантическим, стилистическим и лингвокультурологическим процессом. Сравнительный анализ на примере романа "Всадник без головы" показывает, что фразеологическое значение может сохраняться, нейтрализоваться или переосмысливаться в разных языках.

Согласно результатам анализа, успех перевода определяется не только передачей лексического значения фразеологизма. Необходимо также учитывать его образность, прагматическую функцию и художественную значимость в тексте. Особенно важно с научной точки зрения определить, на каком этапе произошли изменения в переводах, выполненных через промежуточный язык.

Использованная литература:

1. Бейкер М. Другими словами: учебник по переводу. 3-е изд. — Routledge, 2018.

2. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке.

3. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — Москва: Высшая школа, 1986.

4. Джалилова Н. Д. Вопросы эквивалентности в художественном переводе: анализ переводов произведения М. Рида "Всадник без головы" . Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. Ilmiy metodik jurnal. №3(3)2026.

4.Newmark, P. A Textbook of Translation. — Прентис Холл, 1988.

АДАБИЁТ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

QORAQALPOQ, O‘ZBEK VA QOZOQ BOLALAR URF-ODAT QO‘SHIQLARINING POETIK VA ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI

MAKSETOVA F.A.
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Qoraqalpog‘iston bo‘limi
Qoraqalpoq gumanitar fanlar
ilmiy-tadqiqot instituti

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq, o‘zbek va qozoq xalqlarining folklorida bolalar an’anaviy qo‘shiqlarining poetik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotda bolalar marosim qo‘shiqlarining janr tabiati, ritmik-sintaktik tuzilishi, obrazlar tizimi hamda tarbiyaviy-didaktik mazmuni ilmiy jihatdan tushuntiriladi. Tadqiqot natijasida bolalar an’anaviy qo‘shiqlarining poetik tizimi umumturkiy asosga ega ekani, biroq leksik qatlam va obraz tanlashda etnomadaniy o‘ziga xosliklar yaqqol ko‘rinishi asoslanadi.

Tayanch so‘zlar: folklor, bolalar, an’anaviy qo‘shiqlar, poetika, janrlar, obrazlar, etnomadaniy o‘ziga xoslik

Turkiy xalqlar og‘zaki ijodida bolalar an’anaviy qo‘shiqlari xalqning qadimiy dunyoqarashini, estetik qarashlarini va tarbiyaviy ideallarini aks ettiruvchi muhim folklor qatlamini tashkil etadi. Qoraqalpoq, o‘zbek va qozoq xalqlarida bolalar hayoti bilan bog‘liq marosimlar - chaqaloqni beshikka solish, bolaning birinchi qadami, o‘yin va mavsumiy an’analar jarayonida ijro etiladigan qo‘shiqlar xalq pedagogikasining og‘zaki shakli sifatida shakllangan bo‘lib, ularning asosiy vazifasi bolani ruhiy va jismoniy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, unga yaxshilik tilash va ijtimoiy qadriyatlarni singdirishdan iborat.

Bolalar marosim qo‘shiqlarining eng muhim poetik belgilaridan biri ularning marosim bilan chambarchas bog‘liqligidir. Qo‘shiq matni ma’lum bir harakat, marosim yoki ramziy amal bilan birgalikda ijro etiladi. Xususan, beshik marosimi, bola uxlatish va bola bilan bog‘liq dastlabki an’analarda aytiladigan qo‘shiqlarda bolaning sog‘lom o‘sishi, xavf-xatarlardan asrashi haqidagi tilak va duolar yetakchi o‘rin tutadi. Bu holat bolalar qo‘shiqlarining himoyaviy va tantanali vazifasini kuchaytiradi.

Poetik tuzilish nuqtayi nazaridan bolalar an’anaviy qo‘shiqlariga ixchamlik, sodda sintaktik qurilish, ohangdorlik va ritmik muvozanat xosdir. She’r satrlari qisqa bo‘lib, takrorlar, parallel takrorli satrlar keng qo‘llaniladi. Bu poetik vositalar she’rlarning tez yod olinishi va oson ijro etilishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, bolalar nutqiga mos ravishda tovushlar uyg‘unligi va fonetik soddalik ustuvorlik qiladi [4,76-79].

Qoraqalpoq bolalar urf-odat qo‘shiqlarida ovoz takrorlanishi alliteratsiya va assonans hodisalari keng uchraydi. Bu holat matnning o‘ynoqi xarakterini kuchaytirib, qo‘shiqni ijro etish jarayonida harakat va mimika bilan uyg‘unlashishiga imkon yaratadi. O‘zbek va qozoq bolalar she’rlarida ham fonetik poetika yetakchi bo‘lib, lekin ayrim leksik birliklar va aytilish xususiyatlari orqali milliy kolorit sezilib turadi.

Bolalar urf-odat qo‘shiqlarining muhim poetik xususiyatlaridan yana biri obrazlar tizimining soddaligi va ramziy mazmuni bilan ajralib turishidir. Quyosh, oy, yulduz, qush, qo‘y, tulpor kabi obrazlar bolaning pokligini, pokizaligini, kelajakka bo‘lgan umidi va ezgu niyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu obrazlar bolalar tafakkuriga yaqin bo‘lgan tabiat elementlari orqali yaratilganligi bilan diqqatga sazovordir [1,89-92].

Qoraqalpoq bolalar urf-odat qo‘shiqlarida qush obrazi ko‘proq baxt va erkinlik ramzi sifatida qo‘llaniladi. Shuningdek, suv, shamol va fazo bilan bog‘liq obrazlar Orolbo‘yi hududining tabiiy muhiti va aholining dunyoqarashi bilan bevosita bog‘liq tarzda poetik talqin etiladi [5,133-136].

Qozoq bolalarining an’anaviy qo‘shiqlarida tulpor, keng dala va erkinlik bilan bog‘liq obrazlar yetakchilik qiladi. Bu obrazlar orqali bolaning kelajakda botir, epchil va el-yurtga foydali inson bo‘lib ulg‘ayishi haqidagi orzu-niyatlar ifodalangan. Bu poetik qarashlar qozoq xalqining tarixiy-madaniy muhitiga xos ramziy tizimni tashkil etadi [6,41-44].

O‘zbek bolalar urf-odat qo‘shiqlarida non, suv, bog‘ va gul obrazlari ko‘proq uchrab, ular baraka, farovonlik va tinch hayot g‘oyalarini ifodalaydi. Bu holat dehqonchilik va bog‘dorchilik madaniyatining xalq poetik tafakkuriga chuqur singib ketganini ko‘rsatadi.

Bolalar urf-odat qo‘shiqlarining yana bir muhim jihati ularning dialogik shaklda tuzilganligidadir. Ayrim qo‘shiqlarda ijrochi va bola o‘rtasida savol-javob tarzidagi muloqot qo‘llanilib, bu poetik kompozitsiyani jonlantiradi va bolani faol ishtirokchi sifatida jalb etadi. Natijada qo‘shiq faqat eshitiladigan matn emas, balki ijro jarayonida yaratiladigan folklor hodisasiga aylanadi.

Bu she’rlarda tarbiyaviy mazmun markaziy o‘rinni egallaydi. She’riy matn orqali ota-onaga hurmat, kattalarni e’zozlash, mehnatsevarlik, jamoaga sadoqat kabi axloqiy fazilatlar bolalar ongiga singdiriladi. Didaktik g‘oya bevosita nasihat shaklida emas, balki obrazlar va ramzlar orqali badiiy shaklda ifodalanishi bilan ahamiyatlidir [3,58-60].

Turkiy xalqlar bolalar folklorini ilmiy jihatdan o‘rganishda o‘zbek folklorshunosligida To‘ra Mirzayev va Baybota Do‘stqorayevning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Ularning asarlarida bolalar folklori janrlari, poetik xususiyatlari va tarbiyaviy vazifalari tizimli tahlil qilingan

Qoraqalpoq bolalar urf-odat qo‘shiqlarining matnlarini to‘plash va nashr etishda ko‘p jildlik Qoraqalpoq folklori nashriyoti asosiy manba hisoblanadi. Ushbu to‘plamda an’anaviy va o‘yin qo‘shiqlarining ko‘plab namunalarini uchratish mumkin bo‘lib, ular qoraqalpoq bolalar folklorining poetik tizimini o‘rganishda muhim material vazifasini bajaradi. [7, 201-203].

Qozoq bolalar folklorining tarixiy-poetik ildizlarini yoritishda Muxtor Avezov va Sho‘qon Valixonovning ilmiy qarashlari alohida o‘rin egallaydi. Ular qozoq xalq og‘zaki ijodining janr xususiyatlarini, poetik fikrini va tarbiyaviy yo‘nalishlarini tarixiy nuqtai nazardan tushuntirib bergan [2,214-216].

Bolalar urf-odat qo‘shiqlarining kompozitsiyasi ko‘pincha kirish-tilak yoki duo yakunlovchi qismlardan iborat bo‘ladi. Ba’zan esa butun matn faqat tilak va tilaklar ketma-ketligidan iborat bo‘ladi.

Qoraqalpoq, o‘zbek va qozoq bolalar an’anaviy qo‘shiqlarining qiyosiy tahlili ularning poetik tizimi umumiy turkiy asosga ega ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, leksik qatlam, ayrim obrazlarning tanlanishi va ohang tuzilishida hududiy hamda etnomadaniy o‘ziga xosliklar mavjudligi yaqqol seziladi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar urf-odat qo‘shiqlari turkiy xalqlarning qadimiy e’tiqodlari, estetik qarashlari va xalq pedagogik tajribasini jamlagan noyob poetik tizim hisoblanadi. Ular bolalarning dunyoqarashini shakllantirishda, axloqiy fazilatlarni singdirishda va milliy madaniy yodgorlikni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Auezov M. Qazaq xalqınıń auız ádebieti jáne ádebi murası. – Almatı: Ǵılım, 1997

2. 2. Valixanov Ch. Tańdamalı shıǵarmaları. – Almatı, Jazushı, 1985.

3. Dustqorayev B. Bolalar folklori va xalq pedagogikasi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.

4. Dustqorayev B. O‘zbek folklori poetikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015.

5. Qoraqalpoq folklori. 1- jild. – Nukus, 2011..

6. Qazaq xalqınıń auız ádebieti. 5-jild. – Almati: Atamura, 2006.

7. Qoraqalpoq folklori. 3- jild. – Nukus, 2012.

ИҚТИСОД ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

MOLIYAVIY MUSTAQIL OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINI ISH BILAN TA’MINLASHDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISH

Matrasulova Oyshajon Rajabbayevna
Osiyo xalqaro universiteti “Iqtisodiyot” mutaxassisligi
1-bosqich MM 102-IQT-26 guruh magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalari talabalarini ish bilan ta’minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari, mehnat bozori talablariga mos kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va zamonaviy bandlik usullaridan foydalanish masalalari yoritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются организационно-экономические механизмы обеспечения занятости студентов финансово независимых высших учебных заведений, формирование профессиональных компетенций, отвечающих требованиям рынка труда, и использование современных методов трудоустройства.

Abstract. This article examines the organizational and economic mechanisms for ensuring the employment of students from financially independent higher education institutions, the development of professional competencies aligned with labor market requirements, and the utilization of modern employment methods.

Kalit so‘zlar. Moliyaviy mustaqillik, oliy ta’lim muassasasi, talabalar bandligi, mehnat bozori, raqamli platformalar, tadbirkorlik.

Ключевые слова. Финансовая независимость, высшее учебное заведение, трудоустройство студентов, рынок труда, цифровые платформы, предпринимательство.

Key words. Financial independence, higher education institution, student employment, labor market, digital platforms, entrepreneurship.

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalari faoliyatining samaradorligi talabalarning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish darajasi, ularning mehnat bozorida munosib ish o‘rinlarini egallashi, kasbiy faoliyatga moslashishi va iqtisodiy mustaqillikka erishishi bilan belgilanadi. Chunki, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilishi va yangi kasblarning paydo bo‘lishi oliy ta’lim muassasalari oldiga bitiruvchilarni zamonaviy mehnat bozori talablariga muvofiq tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Unga asosan, moliyaviy mustaqillikka ega oliy ta’lim muassasalari o‘zlarining moliyaviy resurslarini boshqarish, ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, ish beruvchilar bilan hamkorlikni kengaytirish va ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha qo‘shimcha imkoniyatlarga ega. Mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanish talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni ish beruvchilar bilan bog‘lash va ta’limdan mehnat faoliyatiga o‘tish jarayonini yengillashtirish

uchun qo‘llaniladi. Xalqaro mehnat tashkilotining yoshlar bandligiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida ham ta’lim darajasining yuqoriligi doimo munosib ish bilan ta’minlanishni kafolatlamasligi, mehnat bozori talablariga mos ko‘nikmalar va sifatli ish o‘rinlarining yetarli bo‘lishi muhimligi ta’kidlangan. Shu bois, talabalar bandligini ta’minlashda an’anaviy usullar bilan birga raqamli texnologiyalar, amaliy ta’lim, individual karera rejalashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlaridan foydalanish zarur.

Talabalar bandligini ta’minlash jarayonini samarali tashkil etish uchun uning mazmunini ifodalovchi asosiy tushunchalarni aniq belgilab olish lozim. Talabalar bandligini ta’minlash - oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarning kasbiy bilim va ko‘nikmalarini mehnat bozori talablariga muvofiq shakllantirish, ularni ish beruvchilar bilan bog‘lash hamda munosib ish o‘rinlariga joylashish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy chora-tadbirlar majmuidir [1]. Mehnat bozoriga yo‘naltirilgan kasbiy tayyorgarlik - oliy ta’lim muassasalarida nazariy ta’limni amaliy mashg‘ulotlar, ishlab chiqarish amaliyoti va ish beruvchilar bilan hamkorlikdagi ta’lim dasturlari bilan uyg‘unlashtirish orqali talabalarning kasbiy kompetensiyalari va ishga tayyorlik darajasini oshirish jarayonidir [2]. Talabalar bandligini ta’minlashning zamonaviy usullari - raqamli platformalar, elektron vakansiyalar bazasi, karera markazlari, dual ta’lim, masofaviy mehnat, startap loyihalari va ish beruvchilar bilan hamkorlik mexanizmlaridan foydalanish orqali talabalarning ish topish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish usullari tizimidir [3].

Keltirilgan ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, talabalar bandligini ta’minlash ta’lim, ishlab chiqarish, raqamli texnologiyalar va kasbiy rivojlanishni o‘zaro bog‘lovchi kompleks jarayondir. Shu bois, oliy ta’lim muassasalari talabalarni faqat bo‘sh ish o‘rinlari bilan tanishtirish bilan cheklanmasdan, ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini shakllantirishga ham e’tibor qaratishi kerak. Moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarida talabalar bandligini raqamli texnologiyalardan foydalanishga asoslanadi. Bunday career.edu.uz platformalarda talabalarning ta’lim yo‘nalishi, kasbiy ko‘nikmalari, ish tajribasi, xorijiy tillarni bilish darajasi va raqamli kompetensiyalari haqidagi ma’lumotlar shakllantiriladi. Ish beruvchilar esa o‘zlariga zarur mutaxassislarga bo‘lgan talablarini joylashtiradi. Natijada, talabalarning individual xususiyatlarini bo‘sh ish o‘rinlari talablari bilan taqqoslash va mos nomzodlarni aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Dual ta’lim va ish joyida amaliy tayyorgarlikni kengaytirishda esa talabalar nazariy bilimlarni oliy ta’lim muassasasida o‘zlashtirish bilan bir qatorda korxona va tashkilotlarda amaliy tajriba orttiradilar. Masalan, iqtisodiyot yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar banklar, auditorlik tashkilotlari va korxonalarning moliya bo‘limlarida, axborot texnologiyalari yo‘nalishi talabalari esa IT-kompaniyalarda amaliyot o‘tashlari mumkin. Karyera markazlari faoliyatini takomillashtirishda karyera markazlari talabalarga rezyume tayyorlash, suhbatdan o‘tish, ish qidirish strategiyasini shakllantirish va o‘z kasbiy imkoniyatlarini baholash bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatishi lozim. Bunda ish beruvchilar ishtirokida bo‘sh ish o‘rinlari

yarmarkalari, kasbiy mahorat tanlovlari, ochiq muloqotlar va taqdimotlar tashkil etish mumkin.

Talabalarning tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarida startap markazlari, biznes-inkubatorlar va innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash dasturlarini rivojlantirish orqali talabalarning o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Bunda biznes-reja tuzish, marketing tadqiqotlarini o‘tkazish, moliyaviy hisob-kitoblar, raqamli savdo va loyihalarni boshqarish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Talabalarning masofaviy va moslashuvchan bandligini rivojlantirish borasida raqamli iqtisodiyot sharoitida grafik dizayn, dasturlash, tarjima, onlayn ta’lim, raqamli marketing, kontent tayyorlash va ma’lumotlarni tahlil qilish kabi yo‘nalishlarda masofaviy ishlash imkoniyatlari kengaymoqda. Bunday faoliyat talabalarga ta’lim jarayoniga xalaqit bermagan holda kasbiy tajriba orttirish va daromad olish imkonini beradi.

Xulosa shuki, moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalari talabalarini ish bilan ta’minlashda zamonaviy usullardan foydalanish ta’lim sifati va bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish sharti bo‘lib hisoblanadi. Raqamli bandlik platformalari, dual ta’lim, karera markazlari, ish beruvchilar bilan hamkorlik va startap loyihalarini qo‘llab-quvvatlash talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shularga asosan, taklif etilgan mexanizmlarni izchil amalga oshirish moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarida talabalar bandligini oshirish, ta’lim natijalarini mehnat bozori ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish va hududiy iqtisodiyotni malakali kadrlar bilan ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. International Labour Organization. (2024). Global Employment Trends for Youth 2024: Decent Work, Brighter Futures. Geneva: International Labour Office. 92 p. DOI: https://doi.org/10.54394/ZUUI5430

2. Ng, B. (Ed.). (2022). Higher Education and Job Employability. Singapore: Springer. Knowledge Studies in Higher Education, Vol. 10. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-05716-8

3. Nghia, T. L. H., Bui, B. C., Singh, J. K. N., & Lu, V. N. (Eds.). (2022). Graduate Employability Across Contexts: Perspectives, Initiatives and Outcomes. Singapore: Springer. 393 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-19-3959-4

JAHON IQTISODIYOTIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA IJTIMOIY TARMOQLAR MARKETINGINI RIVOJLANTIRISH YO’NALISHLARI

Quranboyev Amirbek Umrbek o’g’li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
“Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar”
ta’lim yo’nalishi 263-JIXIM guruhi talabasi

Annotatsiya. Maqolada jahon iqtisodiyotida sun’iy intellekt texnologiyalarining ijtimoiy tarmoqlar marketingiga ta’siri, marketing jarayonlarini avtomatlashtirish va shaxsiylashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Auditoriyani segmentlash, kontent yaratish, mijozlar bilan muloqot, reklama samaradorligini baholash hamda ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash masalalari yoritiladi. Shuningdek, sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanish va korxonalar marketing strategiyasini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Аннотация. В статье анализируется влияние технологий искусственного интеллекта на маркетинг в социальных сетях в мировой экономике, а также возможности автоматизации и персонализации маркетинговых процессов. Рассматриваются сегментация аудитории, создание контента, коммуникация с клиентами, оценка эффективности рекламы и защита данных. Предлагаются направления совершенствования маркетинговых стратегий предприятий на основе ответственного применения искусственного интеллекта.

Abstract. The article examines the impact of artificial intelligence technologies on social media marketing in the global economy and explores opportunities to automate and personalize marketing processes. It discusses audience segmentation, content generation, customer communication, advertising performance measurement, and data protection. The article also proposes practical directions for improving business marketing strategies through responsible AI adoption.

Kalit so‘zlar. Sun’iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli marketing, global iqtisodiyot, shaxsiylashtirish, ma’lumotlar tahlili, reklama, elektron tijorat.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, социальные сети, цифровой маркетинг, мировая экономика, персонализация, анализ данных, реклама, электронная коммерция.

Key words. Artificial intelligence, social media, digital marketing, global economy, personalization, data analytics, advertising, e-commerce.

Kirish

Raqamli transformatsiya jahon iqtisodiyotining deyarli barcha tarmoqlarida biznes yuritish usullarini o‘zgartirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar korxonalar uchun mahsulot va

xizmatlarni targ‘ib qilish, iste’molchilar bilan bevosita muloqot qilish, brend obro‘sini mustahkamlash hamda yangi bozorlarni egallashning muhim vositasiga aylandi. DataReportal’ning “Digital 2025” hisobotida 2025-yil boshida dunyo bo‘yicha ijtimoiy tarmoqlardagi faol foydalanuvchi identifikatorlari 5,24 milliardga yetgani qayd etiladi. Bu ko‘rsatkich noyob shaxslar soni bilan aynan bir xil emas, biroq ijtimoiy platformalarning global marketingdagi ko‘lamini ko‘rsatadi [1].

Shu sharoitda sun’iy intellekt (SI) marketing faoliyatini ma’lumotlarga asoslangan, tezkor va moslashuvchan jarayonga aylantirmoqda. SI vositalari katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, auditoriya ehtiyojlarini aniqlash, reklama materiallarining turli variantlarini tayyorlash va kampaniya natijalarini prognozlashga yordam beradi. Biroq texnologiyadan samarali foydalanish ma’lumotlar maxfiyligi, algoritmik xolislik, kontentning ishonchliligi va inson nazoratini ham talab qiladi.

Maqolaning maqsadi — jahon iqtisodiyotida sun’iy intellekt asosida ijtimoiy tarmoqlar marketingini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va korxonalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Tadqiqotda ilmiy manbalarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlar marketingining iqtisodiy ahamiyati

Ijtimoiy tarmoqlar marketingi — korxona yoki brendning ijtimoiy platformalarda auditoriya bilan aloqa o‘rnatishi, kontent tarqatishi, reklama joylashtirishi va natijalarni o‘lchashiga qaratilgan faoliyatdir. An’anaviy yondashuvda marketing mutaxassislari auditoriya haqidagi ma’lumotlarni qo‘lda tahlil qilishga va ko‘plab takroriy ishlarni bajarishga vaqt sarflaydi. SI esa matn, tasvir, video va foydalanuvchi xatti-harakatlariga oid ma’lumotlarni tezroq qayta ishlash orqali qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlaydi.

McKinsey Global Institute generativ SI bo‘yicha tadqiqotida marketing funksiyasida ushbu texnologiyalar qo‘llanishi natijasida unumdorlik oshishi mumkinligini ta’kidlaydi; hisobotda marketing xarajatlarining 5–15 foiziga teng qiymat yaratish salohiyati baholangan [2]. Bu baho barcha kompaniyalar uchun kafolatlangan natija emas: haqiqiy samaradorlik ma’lumotlar sifati, joriy etish usuli, xodimlar malakasi va nazorat jarayonlariga bog‘liq.

SI vositalari xalqaro bozorlarda faoliyat yurituvchi kompaniyalar uchun ham muhimdir. Turli mamlakatlardagi auditoriyalar til, madaniyat, xarid qobiliyati va iste’mol odatlari bo‘yicha farq qiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash va mashina tarjimasi turli tillarda kontent tayyorlashga yordam berishi mumkin. Biroq mahalliy kontekst, hazil, ramzlar va madaniy nozikliklarni inson mutaxassisi tekshirishi zarur.

SI asosida ijtimoiy tarmoqlar marketingini rivojlantirish yo‘nalishlari

Birinchi yo‘nalish — auditoriyani ma’lumotlar asosida segmentlash. SI foydalanuvchilarning qiziqishlari, kontent bilan o‘zaro aloqasi va xaridga oid signallarni tahlil qilib, auditoriyani guruhlarga ajratishga ko‘maklashadi. Natijada

korxonalar barcha iste’molchilarga bir xil reklama ko‘rsatish o‘rniga, turli guruhlar ehtiyojiga mos takliflar ishlab chiqishi mumkin. Bunda faqat qonuniy va tegishli ma’lumotlardan foydalanish, ortiqcha kuzatuv va kamsituvchi segmentlashdan qochish lozim.

Ikkinchi yo‘nalish — kontent ishlab chiqarishni takomillashtirish. Generativ SI postlar uchun dastlabki matnlar, sarlavhalar, reklama g‘oyalari, tasvir tavsiflari va qisqa videolar ssenariylarini tayyorlashda yordam beradi. Bu marketing jamoasining vaqtini tejab, turli ijodiy variantlarni sinash imkonini beradi. Shunga qaramay, avtomatik yaratilgan materiallar faktlar, brend uslubi, mualliflik huquqi va auditoriya kutishlariga mosligi bo‘yicha tekshirilishi kerak. Sun’iy ravishda yaratilgan tasvir yoki ovoz auditoriyani chalg‘itishi mumkin bo‘lgan holatlarda oshkoralik tamoyiliga amal qilish muhim.

Uchinchi yo‘nalish — reklama kampaniyalarini optimallashtirish. SI kampaniyalarning qamrovi, bosishlar, konversiya, mijozni jalb qilish qiymati va daromad kabi ko‘rsatkichlarni tahlil qilib, budjetni samaraliroq taqsimlashga yordam beradi. A/B sinovlari orqali turli sarlavha, tasvir, auditoriya va chaqiriq matnlarining natijalari taqqoslanadi. Faqat ko‘rishlar yoki layklar soniga tayanish yetarli emas; biznes maqsadiga mos ravishda savdo, murojaatlar, takroriy xarid va mijozlar sodiqligi ham o‘lchanishi lozim.

To‘rtinchi yo‘nalish — mijozlar bilan muloqotni avtomatlashtirish. Chatbotlar va virtual yordamchilar tez-tez beriladigan savollarga javob berish, buyurtma holatini tushuntirish va mijozni kerakli xizmatga yo‘naltirish imkonini beradi. Murakkab shikoyatlar, moliyaviy yoki shaxsiy ma’lumotlarga oid murojaatlar esa inson xodimiga o‘tkazilishi kerak. Avtomatlashtirish mijozlarga xizmat ko‘rsatishni tezlashtirishi mumkin, biroq insoniy muloqot va mas’uliyatni to‘liq almashtirmaydi.

Beshinchi yo‘nalish — ijtimoiy tinglash va bozor prognozi. SI ommaviy izohlar, sharhlar va ochiq muhokamalardagi mavzularni umumlashtirib, iste’molchilarning mahsulotga munosabati va bozordagi tendensiyalarni aniqlashga yordam beradi. Bu korxonaga salbiy fikrlarga o‘z vaqtida javob berish, mahsulotni yaxshilash va raqobatchilar strategiyasini kuzatish imkonini beradi. Bunda tahlil natijalari ehtimoliy xatolar va kontekstdan uzib talqin qilish xavfi sababli mutaxassis tomonidan tekshirilishi zarur.

Oltinchi yo‘nalish — ko‘p tilli va xalqaro marketingni rivojlantirish. SI yordamida reklama materiallarini turli tillarga moslashtirish, mahalliy auditoriya uchun muqobil xabarlar yaratish va xalqaro kampaniyalarni muvofiqlashtirish mumkin. Bunda oddiy tarjimadan tashqari, narxlar, o‘lchov birliklari, mahalliy qonunchilik, madaniy qadriyatlar va iste’molchilarning ishonch omillari hisobga olinishi kerak.

Yettinchi yo‘nalish — kichik va o‘rta biznes uchun imkoniyatlarni kengaytirish. Nisbatan arzon SI vositalari kichik korxonalarga kontent rejalashtirish, mijozlar savollariga javob berish va reklama natijalarini kuzatish imkonini beradi. Bu yirik kompaniyalar bilan raqobatdagi ayrim to‘siqlarni kamaytirishi mumkin. Shu bilan

birga, vositalarni tanlashda obuna narxi, ma’lumotlar qayerda saqlanishi, integratsiya imkoniyati va natijalarni tekshirish xarajatlari ham hisobga olinishi kerak.

Muammolar va xavflar

SI asosidagi marketingni rivojlantirish bir qator xavflarni ham yuzaga chiqaradi. Birinchidan, noto‘g‘ri yoki bir tomonlama ma’lumotlar algoritmning xato xulosalar chiqarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, shaxsiy ma’lumotlardan ruxsatsiz foydalanish iste’molchilar ishonchini pasaytiradi va qonunchilikka zid bo‘lishi mumkin. Uchinchidan, generativ tizimlar ayrim hollarda mavjud bo‘lmagan faktlarni yaratishi yoki noto‘g‘ri ma’lumot tarqatishi ehtimoli bor. To‘rtinchidan, avtomatik kontentning haddan tashqari ko‘payishi ijtimoiy tarmoqlarda bir xil, sun’iy va sifatsiz materiallar oqimini kuchaytirishi mumkin.

Bunday xavflarni kamaytirish uchun kompaniyalar ma’lumotlarni boshqarish qoidalarini ishlab chiqishi, shaxsiy ma’lumotlarni minimallashtirishi, muhim marketing qarorlarida inson nazoratini saqlashi va SI yaratgan kontentni nashrdan oldin tekshirishi kerak. Shuningdek, xodimlarni raqamli savodxonlik, tahliliy fikrlash, kontent etikasi va ma’lumotlar xavfsizligi bo‘yicha muntazam o‘qitish zarur.

Amaliy taklif va tavsiyalar

1. Marketing maqsadlarini aniq belgilash: SI vositasini joriy etishdan oldin savdo, murojaatlar, mijozlar sodiqligi yoki xizmat ko‘rsatish tezligi kabi o‘lchanadigan natijalarni tanlash.

2. Kichik tajriba loyihasidan boshlash: bitta platforma yoki bitta kampaniyada SI vositasini sinab, natijalarni avvalgi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash.

3. Ma’lumotlar sifati va xavfsizligini ta’minlash: faqat zarur, qonuniy olingan ma’lumotlardan foydalanish, kirish huquqlarini cheklash va maxfiy ma’lumotlarni himoyalash.

4. Inson nazoratini saqlash: faktlar, tarjimalar, brend ohangi va madaniy moslikni mutaxassis tekshiruvidan o‘tkazish.

5. Natijalarni to‘liq baholash: qamrov va faollik bilan bir qatorda konversiya, mijozni jalb qilish xarajati, savdo daromadi va mijozlar qoniqishini o‘lchash.

6. Xodimlar malakasini oshirish: marketing mutaxassislariga SI vositalaridan foydalanish, analitika va etik me’yorlar bo‘yicha amaliy treninglar tashkil etish.

7. Xalqaro bozorga moslashish: kontentni tarjima qilish bilan cheklanmay, mahalliy madaniyat, qonunchilik va iste’molchi xulqini hisobga olish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt jahon iqtisodiyotida ijtimoiy tarmoqlar marketingini yanada aniq, tezkor va shaxsiylashtirilgan shaklga olib chiqish

imkoniyatiga ega. Auditoriyani segmentlash, kontent tayyorlash, reklama budjetini optimallashtirish, mijozlar bilan muloqot va bozor tendensiyalarini aniqlash SI qo‘llanishi mumkin bo‘lgan asosiy yo‘nalishlardir. Ushbu texnologiyalar marketing xarajatlarini samaraliroq boshqarish va xalqaro auditoriyaga chiqishni yengillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Biroq texnologik imkoniyatlarning o‘zi muvaffaqiyatni kafolatlamaydi. Barqaror natija uchun ishonchli ma’lumotlar, malakali xodimlar, inson nazorati, shaxsiy hayot daxlsizligi va kontentning haqqoniyligi muhim hisoblanadi. Korxonalar SI vositalarini aniq biznes maqsadlari asosida bosqichma-bosqich joriy etib, natijalarni muntazam baholashi lozim. Shunday yondashuv ijtimoiy tarmoqlar marketingining raqobatbardoshligini oshirish va global raqamli iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarga moslashishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. https://datareportal.com/reports/digital-2025-global-overview-report

2. https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/how-generative-ai-can-boost-consumer-marketing

3. https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2019

4. https://www.wiley-vch.de/en/areas-interest/finance-economics-law/business-management-13ba/marketing-sales-13ba8/marketing-5-0-978-1-119-66851-0

5. https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics

6. https://oecd.ai/en/ai-principles

7. https://www.mckinsey.com/capabilities/tech-and-ai/our-insights/the-economic-potential-of-generative-ai-the-next-productivity-frontier

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING TANQIDIY VA ANALITIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Kubayeva Maxbuba Raxmatulayevna
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Samarqand filiali “Pedagogika va psixologiya”
kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kompetensiyaviy yondashuv sharoitida bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy va analitik tafakkurini rivojlantirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Shuningdek, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida talabalarning tahliliy fikrlash madaniyatini yuksaltirish orqali kelajakda maktablarda ijodkor va erkin fikrlovchi avlodni tarbiyalash mexanizmi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, tanqidiy tafakkur, analitik fikrlash, bo‘lajak pedagog, oliy ta’lim, keys-stadi, refleksiya, mustaqil ta’lim, ta’lim sifati.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy va analitik tafakkurini rivojlantirish bugungi kunda shunchaki ta’limiy jarayon emas, balki davrning o‘zi talab qilayotgan fundamental zaruriyatdir. XXI asr axborot texnologiyalari va global o‘zgarishlar asri sifatida insoniyat oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Har soniyada yangilanib borayotgan ma’lumotlar ummonida to‘g‘ri yo‘lni topish, haqiqiy bilimlarni ajratish, murakkab vaziyatlarda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilish har bir mutaxassisdan, ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilardan yuksak intellektual salohiyatni talab etadi. An’anaviy ta’lim tizimi uzoq yillar davomida talabalarga tayyor bilimlarni yodlatish, ularni standart qoliplar asosida imtihondan o‘tkazishga moslashgan edi. Biroq zamonaviy maktab o‘quvchisi bugun internet orqali o‘qituvchisidan ko‘ra ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lgan bir paytda, pedagogning vazifasi shunchaki axborot yetkazuvchilikdan ko‘ra ancha yuqoriroq darajaga ko‘tarilishi shart. Endilikda o‘qituvchi o‘quvchiga yo‘l ko‘rsatuvchi, undagi qobiliyatlarni ochib beruvchi mentor va fasilitatorga aylanishi lozim. Bunga erishishning yagona yo‘li esa oliy pedagogik ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni chuqur tatbiq etish hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning tanqidiy va analitik tafakkurini tizimli ravishda yuksaltirish hisoblanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv mohiyatiga ko‘ra, bilimning o‘zini emas, balki o‘sha bilimni real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda qanchalik muvaffaqiyatli qo‘llay olish qobiliyatini birinchi o‘ringa olib chiqadi. Bu shuni anglatadiki, bo‘lajak pedagog o‘z fanining nazariy qoidalarini mukammal bilishi mumkin, ammo dars jarayonida kutilmagan muammo kelib chiqqanda, uni hal qilish chorasini topa olmasa, uning bilimi o‘lik kapitalga aylanadi. Tanqidiy va analitik tafakkur aynan

mana shu erda hayotiy kuch sifatida maydonga chiqadi. Analitik fikrlash muammoni mayda bo‘laklarga ajratish, uning ichki qonuniyatlarini tushunish, sabab va oqibat aloqalarini aniqlash imkonini bersa, tanqidiy fikrlash olingan natijalarga xolis baho berish, muqobil variantlarni taqqoslash va eng optimal yechimni tanlashga yordam beradi. Inson tabiati ko‘pincha tayyor qoliplarga, oson yechimlarga intiladi. Biroq haqiqiy o‘qituvchilik san’ati doimiy izlanish va shubha ostiga olish bilan tirikdir. Agar bo‘lajak o‘qituvchi universitet partasidayoq har bir pedagogik g‘oyaga, metodga tahliliy ko‘z bilan qaramasa, ertaga maktabga borib ham eski, samarasiz usullarni takrorlashdan nariga o‘tmaydi. Shu sababli, kompetensiyaviy yondashuv talabalarni passiv eshituvchidan faol tadqiqotchiga aylantirishni ko‘zda tutadi. [1,2]

Bo‘lajak pedagoglarda ushbu tafakkur madaniyatini shakllantirish uchun oliy ta’lim darslarining arxitekturasini butunlay o‘zgartirish lozim. An’anaviy ma’ruzalarda talaba faqat tinglovchi va qayd etuvchi rolida bo‘ladi, bu esa miyaning dangasaligiga, fikrlashning sustlashishiga olib keladi. Bizga esa fikrlashdan charchamaydigan, har bir fikrni mantiq tarozisiga tortadigan shaxslar kerak. Shuning uchun o‘quv jarayoniga muammoli ta’lim elementlarini, interfaol metodlarni, keys-stadi texnologiyasini faol olib kirish zarur. Masalan, talabaga tayyor pedagogik qoidani aytish o‘rniga, real maktab hayotidan olingan murakkab nizoli vaziyat yoki o‘zlashtirishi past o‘quvchi bilan ishlash muammosi keys sifatida tashlab berilishi kerak. Talaba ushbu muammoni tahlil qilar ekan, dastlab uning sabablarini qidiradi, ota-ona, maktab muhiti va psixologik omillarni o‘rganadi. Bu jarayonning o‘zi tahliliy tafakkurning amaliy mashqidir. Keyingi bosqichda u muammoning bir nechta yechimini taklif qiladi va ularning har birining ijobiy hamda salbiy oqibatlarini tahlil qiladi, bu esa uning tanqidiy ko‘nikmalarini charxlaydi. Bunday darslarda qatnashgan talaba o‘z fikrini dalillar bilan asoslashni o‘rganadi.

Tanqidiy fikrlaydigan inson o‘z-o‘zini baholashda ham xolis bo‘ladi. Bo‘lajak pedagoglar uchun refleksivlik-kasbiy mahoratning eng oliy ko‘rinishlaridan biridir. Refleksiya talabaga o‘z darsini, o‘z nutqini, o‘quvchilar bilan muloqotini chetdan turib kuzatish va kamchiliklarini tan olish imkonini beradi. O‘z xatosini ko‘ra bilish va uni tuzatish ustida ishlash faqat yuksak tanqidiy tafakkur sohiblarigagina xosdir. Agar o‘qituvchi o‘z faoliyatini tahlil qilmasa, u yillar davomida bir xil xatolarni takrorlab yuraveradi va kasbiy inqirozga yuz tutadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabalarni talabalik davridanoq o‘z yutuq va kamchiliklarini kundaliklar, portfoliolar va o‘z-o‘zini baholash testlari orqali tahlil qilib borishga o‘rgatadi. Bu esa kelajakda har bir darsidan so‘ng “Bugun nima o‘xshadi va nima uchun o‘xshamadi? Keyingi safar buni qanday yaxshilashim mumkin?” degan savolni o‘ziga bera oladigan yetuk mutaxassis shakllanishiga zamin yaratadi. O‘z faoliyatiga tanqidiy nazar tashlash pedagogning kasbiy o‘sishini ta'minlovchi eng asosiy ichki drayver hisoblanadi.[3,4].

Pedagogik ta’limda tanqidiy va analitik tafakkurni rivojlantirishning yana bir muhim jihati shundaki, bu jarayon zanjirli xarakterga ega. Ya’ni, fikrlashni biladigan o‘qituvchigina fikrlashni biladigan oquvchini tarbiyalay oladi. Bugungi jamiyatimizga quruq yodlovchi emas, balki ijodkor, erkin fikrli, o‘z haq-huquqini taniydigan, dunyoqarashi keng yoshlar kerak. Agar o‘qituvchining o‘zi darslikdagi

matndan tashqariga chiqa olmasa, u o‘quvchidan qanday qilib kreativlikni talab qilishi mumkin? Tanqidiy fikrlaydigan o‘qituvchi sinfda o‘ziga xos erkin, demokratik muhit yaratadi. U o‘quvchilarning noto‘g‘ri yoki noodatiy fikrlaridan qo‘rqmaydi, aksincha, ularni bahsga, munozaraga chorlaydi. U bolalarga “Bu nima?” degan savoldan ko‘ra, “Bu nima uchun shunday?” va “Agar boshqacha bo‘lganda nima bo‘lar edi?” degan savollarni berishni o‘rgatadi. Bu esa maktab yoshidanoq bolalarda dunyoni chuqurroq anglash va voqealarga daxldorlik hissini uyg‘otadi. Shunday qilib, o‘qituvchi fikrlashning tirik namunasiga aylanadi va o‘quvchilarini o‘z ortidan erkin tafakkur sari yetaklaydi.

Shuni ham ta’kidlash joizki, tanqidiy va analitik tafakkurni rivojlantirish o‘qituvchining ma’naviy-axloqiy qiyofasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday tafakkurga ega inson g‘iybat, asossiz mish-mishlar, stereotiplar va hissiyotlarga beriluvchanlikdan yiroq bo‘ladi. U har qanday ijtimoiy hodisaga, shaxslararo munosabatlarga aql va mantiq ko‘zi bilan qaraydi. Maktab jamoasida, ota-onalar bilan muloqotda yuzaga keladigan tushunmovchiliklarni to‘g‘ri baholaydi va emotsiyalarga berilmasdan, konstruktiv yechimlar topadi. Bu esa o‘qituvchining jamiyatdagi nufuzini, obro‘-e’tiborini oshirishga xizmat qiladi. Zero, jamiyat har doim o‘z bosiqligi, donoligi va chuqur mulohazasi bilan ajralib turadigan muallimlarni qadrlagan va ularga ergashgan. Shu bilan birga, tahliliy qobiliyat o‘qituvchiga darslik dasturlarini ham shunchaki qabul qilmasdan, ularni sinfning o‘zlashtirish darajasiga moslab, ijodiy qayta ishlash imkonini beradi. [5]

Zamonaviy oliy pedagogik ta’lim muassasalarida talabalarning mustaqil ta’lim soatlarini to‘g‘ri tashkil etish ham ushbu muammoning samarali yechimlaridan biridir. Mustaqil ishlar shunchaki konspekt yozish yoki internetdan tayyor referatlarni ko‘chirib kelishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Talabalarga kichik ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, muayyan pedagogik g‘oyalarning qiyosiy tahlilini tayyorlash yoki maktab darslarini kuzatib, ulardagi yutuq va kamchiliklar yuzasidan tahliliy hisobotlar yozish topshirilishi lozim. Bu jarayonda talaba mustaqil ravishda adabiyotlarni o‘rganadi, turli qarashlarni o‘zaro solishtiradi va o‘zining shaxsiy xulosasini shakllantiradi. Kompetensiyaviy yondashuv aynan mana shunday real amaliy harakatlar orqali talabaning ichki salohiyatini yuzaga chiqaradi va uning kasbiy shaxs sifatida ulg‘ayishini tezlashtiradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak pedagoglarning tanqidiy va analitik tafakkurini rivojlantirish tizimli va uzluksiz mehnatni talab qiladigan murakkab jarayondir. Bu jarayon nafaqat o‘quv rejalari va dasturlarini yangilashni, balki professor-o‘qituvchilarning ham dunyoqarashini, o‘qitish uslublarini o‘zgartirishni taqozo etadi. Biz oliy ta’lim muassasalarida shunday muhit yaratishimiz kerakki, unda talaba xato qilishdan qo‘rqmasin, har bir savoliga mantiqiy javob izlasin va o‘z fikrini dadil himoya qila olsin. Faqat mana shunday muhitdagina haqiqiy ma’nodagi intellektual pedagoglar avlodi yetishib chiqadi. Ertangi kunimizning, ta’lim tizimimizning qay darajada samarali bo‘lishi bugun universitet auditoriyalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning ongida qanday tafakkur urug‘ini ekishimizga bevosita bog‘liqdir. Shunday ekan,

tahlil qilish va tanqidiy yondashish ko‘nikmasini ta’limning bosh mezoniga aylantirish barchamizning nafaqat kasbiy, balki eng oliy fuqarolik burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A. va boshqalar. *Kasbiy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvni tashkil etish texnologiyasi.* – Toshkent: O‘zPFITI, 2015.
2. Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S. *Pedagogik texnologiyalar.* – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009.
3. Paul, R., & Elder, L. *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools.* – Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking Press, 2008.
4. Halpern, D. F. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking.* (5th ed.). – Lawerence Erlbaum Associates, 2014.
5. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar (pedagogik ta’lim muassasalari o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar).* – Toshkent: Iste’dod, 2008.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI NOGIRONLIGI BO‘LGAN YOSHLARDAGI XULQ-ATVOR OG‘ISHLARINI KORREKSIYALASHDA EMOTSIONAL O‘ZINI BOSHQARISHNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI SUGGESTIV USULLARDAN FOYDALANISH

Shermatova Manzura Ikromjanovna
Impuls tibbiyot instituti ijtimoiy
va aniq fanlar kafedrasi
katta o‘qituvchisi (PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak o‘qituvchini yoshlarning emotsional o‘zini boshqarishini qo‘llab-quvvatlovchi muloqotga o‘rgatishning nazariy va metodik asoslari tahlil qilinadi. Maqsad pedagog yordamini yoshning mustaqil strategiya tanlashiga olib boradigan texnologik izchillikni asoslashdir. Emotsiyani boshqarish, ko-regulyatsiya, o‘z samaradorligiga ishonch va o‘zini belgilash nazariyalari qiyoslandi. Hissiy holatni ifodalash, yordam variantini tanlash, oldindan mashq qilingan harakatdan foydalanish va natijani baholashga asoslangan texnologiya taklif etildi.

Kalit so‘zlar: *emotsional o‘zini boshqarish, ko-regulyatsiya, suggestiv ko‘mak, avtonomiya, pedagogik muloqot, o‘z samaradorligiga ishonch, refleksiya, mustaqil strategiya.*

Ta’lim vaziyatida yoshning hissiy zo‘riqishi ba’zan o‘qituvchi tomonidan darhol to‘xtatilishi kerak bo‘lgan xatti-harakat sifatida qabul qilinadi. Bunday yondashuv tashqi javobga e’tiborni kuchaytirib, yoshning o‘z holatini anglash va yordamdan foydalanishni o‘rganish imkoniyatini cheklashi mumkin. Shu bois bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashda «vaziyatni tez tinchlantirish» bilan «o‘zini boshqarish ko‘nikmasini rivojlantirish»ning o‘zaro farqi aniqlashtirilishi zarur.

J.J. Gross emotsiyani boshqarishni insonning qanday emotsiyalarni, qachon va qanday boshdan kechirishi hamda ifodalashiga ta’sir ko‘rsatuvchi jarayonlar orqali tushuntiradi. Uning modelida vaziyatni tanlash va o‘zgartirish, diqqatni yo‘naltirish, kognitiv o‘zgarish hamda javobni modulyatsiyalash farqlanadi [1]. Ushbu yondashuv hissiy boshqarishni faqat yuzaga kelgan kuchli javobni bostirish bilan cheklamaslikka asos beradi. Pedagogik yordam hissiy zo‘riqish kuchayishidan oldingi sharoit va ko‘nikmalarni ham qamrab olishi mumkin.

K.D. Rosanbalm va D.W. Murray ko-regulyatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi munosabat, tartibli muhit va ko‘nikmalarni mashq qilish orqali yoshlarning o‘zini boshqarishiga katta yoshli shaxsning ko‘maklashishi sifatida izohlaydi [2]. Ushbu model yoshning o‘rniga barcha qarorlarni qabul qilishni talab etmaydi. Uning pedagogik ahamiyati tashqi tayanchdan foydalanish orqali mustaqil harakat imkoniyatini kengaytirishidadir. P.A. Jennings va M.T. Greenberg o‘qituvchining ijtimoiy-emotsional kompetensiyasini qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlar va sinf muhitining muhim sharti sifatida ko‘radigan modelni taklif etadi [3]. Demak,

bo‘lajak pedagog faqat o‘quvchiga aytiladigan iboralarni emas, o‘z javobini boshqarishni ham o‘rganishi kerak. O‘qituvchining shoshilinch hukmi, ovozni ko‘tarishi yoki haddan tashqari ko‘p izohi yordamning idrok etilishiga xalaqit berishi mumkin. Ushbu yondashuvlar tahlil obyekti jihatidan farqlanadi: Gross modeli emotsional jarayonning qaysi nuqtasida yordam berish mumkinligini, ko-regulyatsiya modeli bu yordam qanday munosabatda taqdim etilishini, o‘qituvchining ijtimoiy-emotsional kompetensiyasi esa muloqotni kim va qanday sifatda boshqarishini tushuntiradi. Ularni birlashtirishning mazmuni nazariyalarni ketma-ket sanashda emas, pedagogik vaziyatning vaqt bo‘yicha rivojini ko‘rsatishdadir. Natijada tayyorlov, vaziyatdagi qisqa ko‘mak va vaziyatdan keyingi anglash bir-birini davom ettiradigan jarayon sifatida ko‘riladi.

Tahlilga kiritilgan nazariyalar emotsional jarayon, shaxsning o‘z faoliyatiga ishonchi, motivatsiya va pedagogik munosabatni tushuntirishi bo‘yicha qiyoslandi. Qiyoslashning maqsadi barcha tushunchalarni yagona atamaga birlashtirish emas, texnologiyaning har bir bosqichiga mos izoh topishdan iborat bo‘ldi. Ma’lumotlar maqsadli tanlangan adabiyotlar asosida umumlashtirildi; tadqiqot sistematik sharh yoki mavjud usullarning klinik samaradorligini baholash sifatida taqdim etilmaydi.

Pedagogik loyihalashda yoshning ichki kechinmasi bilan tashqaridan kuzatiladigan harakati farqlandi. Hissiyot haqida xulosa chiqarishda yoshning o‘z ifodasi, kuzatishdagi vaziyat va foydalanilgan yordam birgalikda ko‘rib chiqildi. Texnologiyaning asosiy tahlil birligi nutqiy iboraning o‘zi emas, uning qaysi paytda, qanday kelishuv asosida va qanday javobdan keyin ishlatilishidir. Texnologiyani boshlashdan oldin yosh bilan yordamning shakli va undan foydalanish tartibi kelishib olinadi. Qaysi so‘z yoki belgi yordamni bildirishi, qaysi holatda suhbatni keyinga qoldirish mumkinligi va faoliyatga qanday qaytilishi aniqlashtiriladi. Bunday tayyorlov keyingi nutqiy ishoraning tushunarliligini oshirishga qaratiladi. Kelishuv yoshga mos ravishda qayta tekshiriladi: avval qulay bo‘lgan ibora yoki yordam shakli keyinchalik o‘zgartirilishi mumkin. Bu yerda pedagogning izchilligi bir xil vositani o‘zgartirmasdan takrorlashni emas, yoshga tushunarli munosabatni saqlashni bildiradi.

Texnologiya yoshning holatni ifodalashi, tayanchni tanlashi, strategiyani bajarishi va natijani baholashi o‘rtasidagi izchillikka asoslanadi. Hissiy holatni ifodalashda pedagog «sen jahldorsan» deb tayyor hukm bermaydi; yoshga so‘z, belgi yoki o‘zi uchun qulay shakl orqali holatini bildirish imkonini yaratadi. «Hozir nima qiyin bo‘lyapti?» savoli sababni aniqlashtirishga yordam berishi mumkin. Biroq savolga javob berishning o‘zi qiyin bo‘lsa, sukut saqlash yoki keyinroq gapirish imkoniyati ham saqlanadi. Ko‘makni tanlash jarayonida barcha yoshlarga bir xil «tinchlanish mashqi» tavsiya etilmaydi. Oldindan kelishilgan tanaffus, qisqa yozuv, qulayroq joyda davom etish yoki ishonchli shaxsdan yordam so‘rash kabi variantlar individual ehtiyojga ko‘ra ko‘rib chiqiladi. Tanlangan vosita yosh uchun tushunarli, maqbul va amalda mavjud bo‘lishi kerak. Tilni tushunish yoki sensor ehtiyojlar bilan bog‘liq qiyinchilik mavjud bo‘lsa, nutqiy ko‘rsatmaga tayanish yordamni cheklaydi.

E.L. Deci va R.M. Ryan nazariyasida avtonomiya, kompetentlik va munosabatga oid ehtiyojlar motivatsiyani tushuntirishda muhim o‘rin tutadi [4]. Shu nuqtayi nazardan, «o‘zing tanla» iborasi yetarli emas: yoshning tanlovi pedagog tomonidan tan olinishi va keyingi harakatda hisobga olinishi zarur. Aks holda tashqi tanlov shakli ortida avvaldan belgilangan majburiy qaror saqlanib qoladi. Suggestiv ko‘makning sifati shu sababli tanlovning haqiqiyligi bilan ham baholanadi. Ko‘nikma kuchli hissiy zo‘riqish paytida ilk bor o‘rgatilmaydi. Osoyishta vaziyatda yosh bilan kelishilgan yordam signali va qisqa harakat mashq qilinadi; keyinchalik tanish ishora ushbu harakatni esga solish uchun qo‘llanishi mumkin. Masalan, yosh o‘zi ma’qul topgan «to‘xtayman, tanlayman, davom etaman» iborasidan foydalanishi mumkin. Bu ibora natijani kafolatlaydigan formula emas; u o‘rganilgan ketma-ketlikning shaxsiy eslatmasidir. Uning foydasi kuzatish va yoshning fikri asosida baholanadi.

Vaziyatdagi qisqa ko‘mak bilan keyingi refleksiv suhbatning vazifalari ajratiladi. Zo‘riqish kuchaygan paytda uzun tushuntirish o‘rniga oldindan kelishilgan qisqa eslatma taklif etilishi mumkin; batafsil muhokama esa yosh bunga tayyor bo‘lganda davom ettiriladi. Keyingi suhbatda «nima his qilding?», «qaysi yordam qulay bo‘ldi?» va «keyingi safar nimani o‘zgartiramiz?» savollari o‘zaro bog‘lanadi. Bunda yoshdan pedagog ma’qullaydigan javobni aytish talab etilmaydi. Muayyan strategiya yordam bermaganini bildirish ham texnologiyani yaxshilashga xizmat qiladigan muhim ma’lumot sifatida qabul qilinadi.

A. Bandura o‘z samaradorligiga ishonchni tushuntirishda bajarilgan faoliyat tajribasi, boshqalarni kuzatish, verbal ishontirish va fiziologik holat haqidagi axborotni farqlaydi [5]. Bundan kelib chiqadigan metodik xulosa shuki, ishonch uyg‘otuvchi so‘z haqiqiy muvaffaqiyat tajribasi bilan bog‘lanishi kerak. «Sen hammasini uddalaysan» degan cheksiz va’da o‘rniga «yordam kerakligini bildirding, endi qulay usulni tanlashing mumkin» kabi aniq qayta aloqa bajarilgan harakatni ko‘rsatadi. Shartli vaziyatda yosh guruhdagi fikriga e’tibor berilmaganini his qilib, suhbatdan uzoqlashadi. O‘qituvchining darhol «xafa bo‘lma, hammasi yaxshi» deyishi yoshning kechinmasini inkor etishi mumkin. Muqobil yondashuvda pedagog gapirishga tayyorligini aniqlab, oldindan kelishilgan yordam variantini eslatadi. Keyinroq yosh bilan hissiy holat, vaziyat talqini va keyingi muloqot usuli muhokama qilinadi. Agar muhitda haqiqiy chetlatish bo‘lgan bo‘lsa, yordam faqat yoshning hissiyotini boshqarish bilan cheklanmay, tengdoshlar munosabatini o‘zgartirishni ham talab etadi. Ushbu misol metodik tahlil bo‘lib, real kuzatuv natijasi emas.

Ushbu vaziyatning davomiy tahlilida kechinmani tan olish bilan voqeaga berilgan har bir talqinni tasdiqlash o‘rtasidagi farq ham tushuntiriladi. Pedagog yoshning ranjiganini hurmat qilgan holda, guruhda nima sodir bo‘lganini birgalikda aniqlashtirishi mumkin. «Seni hech kim qadrlamaydi» degan taxminni kuchaytirish ham, «bunday his qilishing noto‘g‘ri» deb rad etish ham muloqotni toraytiradi. Muqobil yo‘l-yoshning ifodasini tinglash, mavjud ma’lumotni ajratish va uning o‘zi uchun maqbul keyingi harakatni topishiga ko‘maklashishdir. Shunda qayta talqin qilish real muammoni inkor etishga aylanmaydi.

Strategiya tanlashda vaziyatning o‘zgartirilishi mumkin bo‘lgan jihati bilan hozircha o‘zgartirish qiyin bo‘lgan jihati ajratiladi. Masalan, ko‘rsatma tushunarsiz bo‘lsa, uni aniqlashtirish ustuvor yordamdir; tengdosh fikri bilan kelishmovchilikda esa o‘z pozitsiyasini ifodalash yoki muloqotni boshqa shaklda davom ettirish zarur bo‘lishi mumkin. Har ikki holatga bir xil tinchlantiruvchi ibora bilan javob berish muammoning mazmunini chetda qoldiradi. Shuning uchun hissiy ko‘mak vaziyatga ta’sir etish imkoniyatlari bilan bog‘lanadi.

Vaqtinchalik tanaffusning vazifasi ham kelishuvga muvofiq aniqlashtiriladi. U yoshning o‘z holatini tiklab, maqbul faoliyatga qaytishi uchun qulay vosita bo‘lishi mumkin. Ammo tanaffusdan keyin topshiriqning qiyinligi va muhitdagi to‘siqlar o‘zgarishsiz qolsa, ayni qiyinchilik yana takrorlanishi ehtimoli bor. Demak, tanaffusning mavjudligi bilan yordamning yakunlanganini tenglashtirish mumkin emas; qaytish sharti va zarur moslashtirish ham yosh bilan muhokama qilinadi. Nutqiy tayanchning individual mosligi uning uzunligi va abstraktlik darajasiga ham bog‘liq. Qisqa, tanish va aniq vazifaga bog‘langan eslatma ayrim yoshlar uchun qulay bo‘lishi mumkin, boshqalar esa yozma belgi yoki vaziyatni batafsilroq tushuntirishni afzal ko‘rishi mumkin. Bunda yoshning fikri asosiy ma’lumot manbalaridan biri sifatida olinadi. Moslashtirishni faqat tashxis nomidan kelib chiqib belgilash o‘rniga, konkret vositaning aynan shu yosh uchun tushunarliligi va maqbulligi tekshiriladi.

Pedagog yordamni kamaytirish zarur bo‘lgan holat bilan yordamni barqaror saqlash kerak bo‘lgan holatni ham farqlaydi. O‘rganilgan ko‘nikma mustaqil qo‘llanayotgan bo‘lsa, eslatmalar kamaytirilishi mumkin. Biroq yozma reja yoki kommunikativ belgi yoshning ta’limga kirish vositasi bo‘lib qolayotgan bo‘lsa, uni olib tashlash mustaqillikni oshirmasdan, ishtirokni cheklashi mumkin. Shu sababli mustaqillik yordamning mutlaq yo‘qligi emas, yoshning maqbul yordamdan anglangan tarzda foydalana olishi orqali ham tushuntiriladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni o‘rgatishda qisqa mikrodialoglar yozuvini tahlil qilish taklif etiladi. Talaba o‘z iborasida hissiy holatni tan olish, tushunarli yordam taklif qilish va yoshning tanlovini saqlash qanday ifodalanganini tekshiradi. So‘ng bir xil vaziyatdagi ikki javobni qiyoslab, qaysi nutqiy o‘zgarish muloqotga ko‘proq imkon berishini asoslaydi. Mashqning markazi iborani yodlash emas, so‘z, ohang, tanaffus va yoshning javobiga moslashish o‘rtasidagi aloqani anglashdir.

Mashq izchilligi avval tayyor mikrodialogni tahlil qilish, so‘ng o‘z javobini loyihalash va yoshning shartli javobiga qarab uni o‘zgartirish orqali ta’minlanadi. Qayta aloqada talabaning yaxshi niyati bilan amalda yaratgan muloqot imkoniyati farqlanadi. Masalan, tanlov taklif qilingan bo‘lsa-da, javobni kutmasdan ko‘rsatma berib yuborilgan bo‘lishi mumkin. Keyingi mashqda aynan shu uzilish ustida ishlanadi. Shunday tartib nutqiy ko‘makni tayyor iboralar to‘plamidan vaziyatga moslashuvchi kasbiy ko‘nikmaga aylantirishga qaratiladi.

Texnologiya natijasi yoshning faqat tashqi sokinligi bilan o‘lchanmaydi. Yordam signalidan foydalanish, maqbul strategiyani tanlash, o‘z ehtiyojini tushunarli ifodalash va keyingi safar kamroq tashqi eslatma bilan harakat qilish mazmunli ko‘rsatkichlar sifatida taklif etiladi. Yordamga ehtiyojning kamayishi

majburiy shart emas: ayrim yoshlar uchun barqaror tashqi tayanchning mavjudligi mustaqil ishtirokning zarur sharti bo‘lib qolishi mumkin. Shuning uchun yutuq individual boshlang‘ich holat va qo‘yilgan maqsadga nisbatan baholanadi.

Ko‘nikmaning boshqa vaziyatga ko‘chirilishi ham alohida kuzatiladi. Yosh faqat bir o‘qituvchi yonida, aynan bir iboradan keyin strategiyani qo‘llasa, uning mustaqil foydalanish doirasi hali cheklangan bo‘lishi mumkin. Biroq tayanchni birdan olib tashlash o‘rniga, yordam shakli yosh bilan kelishilgan holda bosqichma-bosqich o‘zgartiriladi. Yoshning «bu usul menga yordam bermadi» degan bahosi ham natija tahliliga kiritiladi. Shu tariqa monitoring o‘zlashtirilgan ko‘nikma, yordam va vaziyatdagi to‘siqlarni birgalikda tushuntirishga xizmat qiladi.

Monitoringda uch savol o‘zaro bog‘lanadi: yosh o‘z holatini qanday ifodaladi, qaysi yordamdan foydalandi va keyingi faoliyatda qanday ishtirok etdi? Faqat hissiy ifodaning kamayishini qayd etish ushbu ketma-ketlikni to‘liq ochmaydi. Masalan, yosh gapirmay qo‘yishi sokinlashganini ham, muloqotdan chekinganini ham anglatishi mumkin. Farqni tushunish uchun uning keyingi tanlovi, qulaylik haqidagi fikri va faoliyatga qaytish imkoniyati ko‘rib chiqiladi. Pedagogik kuzatish ichki holatni bevosita o‘lchaydi degan xulosa chiqarilmaydi.

O‘qituvchi va yoshning bahosi mos kelmasligi ham tahlil uchun ahamiyatlidir. Pedagog vaziyatni muvaffaqiyatli yakunlangan deb hisoblashi, yosh esa tanlovi inobatga olinmaganini aytishi mumkin. Bu tafovutdan bir tomonning bahosini darhol rad etish uchun foydalanilmaydi. Aksincha, maqsadning tushunarliligi, yordamning qabul qilinishi va kuzatish mezonlari aniqlashtiriladi. Yosh uchun qulay ifoda shakli ta’minlanmasa, uning fikrini olmaslikni «aytadigan gapi yo‘q» deb talqin qilish noto‘g‘ri bo‘ladi.

Bo‘lajak o‘qituvchining o‘zini baholashi ham konkret muloqot epizodiga tayantiriladi. Talaba qaysi paytda yoshga javob berish imkonini yaratganini, qachon ortiqcha savol berganini va qaysi holatda oldindan kelishilgan tartibdan chetga chiqqanini ko‘rsatadi. Keyingi mashq uchun bitta aniq o‘zgarish belgilanadi. Shu tarzda umumiy «empatiyali bo‘lish» talabi kuzatiladigan kasbiy harakatga aylantiriladi va uning rivoji bir necha mashg‘ulot davomida kuzatiladi.

Kelgusidagi tekshiruvda texnologiyaning maqbulligi bilan samarasi alohida baholanishi kerak. Yosh va pedagogning usulni qulay deb topishi uni qo‘llash imkoniyatini ko‘rsatadi, lekin o‘zini boshqarish ko‘nikmasi rivojlanganini hali isbotlamaydi. Buning uchun turli vaziyatlarda strategiya tanlash va undan foydalanishdagi o‘zgarishlar kuzatiladi. Natija talqinida dastlabki ko‘nikma, mavjud kommunikativ vositalar va muhitdagi yordam hisobga olinadi. Ushbu o‘lchov mantiqi ishlab chiqilgan modelning keyingi empirik tadqiqotiga asos bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Emotsional o‘zini boshqarishni qo‘llab-quvvatlovchi suggestiv ko‘makning pedagogik vazifasi yoshning hislarini inkor etish yoki uni tashqi jihatdan itoatkor qilish bilan cheklanmaydi. Uning maqsadi holatni anglash, yordamni tanlash va o‘rganilgan strategiyadan foydalanishni yengillashtirishdir. Taklif etilgan texnologiya o‘qituvchining nutqiy tayanchini yoshning avtonomiyasi, haqiqiy muvaffaqiyat tajribasi va individual ehtiyojlari bilan bog‘laydi. Rosanbalm

va Murray sharhida katta yoshdagi yoshlar uchun ko-regulyatsiya dalillari kichik yoshdagilarnikiga nisbatan cheklangani ham ko‘rsatiladi. Shu bois mazkur texnologiyaning yosh, kommunikativ imkoniyat va ta’lim vaziyatiga mosligini kelgusidagi tadqiqotda alohida tekshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gross J.J. The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. Review of General Psychology. 1998. Vol. 2, No. 3. P. 271–299.
2. Rosanbalm K.D., Murray D.W. Co-Regulation From Birth Through Young Adulthood: A Practice Brief. OPRE Brief No. 2017-80. Washington, DC: Office of Planning, Research and Evaluation, 2018.
3. Jennings P.A., Greenberg M.T. The Prosocial Classroom: Teacher Social and Emotional Competence in Relation to Student and Classroom Outcomes. Review of Educational Research. 2009. Vol. 79, No. 1. P. 491–525.
4. Deci E.L., Ryan R.M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. Psychological Inquiry. 2000. Vol. 11, No. 4. P. 227–268.
5. Bandura A. Self-Efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. Psychological Review. 1977. Vol. 84, No. 2. P. 191–215.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY-SUBYEKTIV POZITSIYASINI CLIL ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Temirova Shoxsanam Komilovna
Samarqand davlat chet tillar instituti
tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0005-0662-8610;
e-mail: shtemirova1996@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini CLIL yondashuvi asosida rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari asoslanadi. “Pedagogik shart-sharoit” tushunchasining mazmuni aniqlashtirilib, to‘rtta o‘zaro bog‘liq shart-sharoit taklif etiladi: subyektlikni faollashtiruvchi ta’lim muhiti, CLIL mazmunini kasbiy-muammoli vaziyatlar asosida loyihalash, til va fan bo‘yicha hamkorlik hamda bosqichma-bosqich ko‘mak, tizimli refleksiya.

Kalit so‘zlar: *kasbiy-subyektiv pozitsiya, pedagogik shart-sharoitlar, CLIL, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, refleksiya, scaffolding.*

O‘zbekistonda chet tillarni o‘rganish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qabul qilingan PQ-1875-son qaror (2012) oliy ta’limda mutaxassislik fanlarini chet tilida o‘qitish vazifasini qo‘ygan edi. Bu vazifa ingliz tili o‘qituvchisidan faqat tilni bilishni emas, balki fan mazmuni bilan ishlay olishni, o‘quv jarayonini mustaqil loyihalashni va o‘z pedagogik qarorlari uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olishni talab qiladi. Bunday faol, mas’uliyatli va tanlovga asoslangan munosabatni biz kasbiy-subyektiv pozitsiya deb ataymiz. K.A.Abulxanova-Slavskaya (1991) ta’kidlaganidek, shaxs faoliyat subyektiga aylanishi uchun u o‘z faoliyatini tashkil etish, maqsad qo‘yish va natijaga baho berish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Demak, kasbiy-subyektiv pozitsiya o‘z-o‘zidan shakllanmaydi: uni rivojlantirish uchun maxsus tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlar zarur. Tezisning maqsadi ana shu shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslashdir.

Pedagogik adabiyotlarda “pedagogik shart-sharoit” tushunchasi turlicha talqin qilinadi. N.V.Ippolitova va N.S.Sterxova (2012) bu tushunchaga oid ta’riflarni tahlil qilib, pedagogik shart-sharoitni pedagogik tizimning maqsadga muvofiq ishlashini ta’minlovchi choralar majmui sifatida izohlaydi va ularni tashkiliy-pedagogik, psixologik-pedagogik hamda didaktik turlarga ajratadi. Biz ham shu yondashuvga tayanib, kasbiy-subyektiv pozitsiyani rivojlantirishning to‘rtta shart-sharoitini ajratamiz.

***Birinchi shart-sharoit**–bo‘lajak o‘qituvchining subyektligini faollashtiruvchi ta’lim muhitini yaratish.* Talaba o‘quv jarayonida ko‘rsatmalarni bajaruvchi emas, balki tanlov qiluvchi va qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida qatnashishi lozim. Buning uchun topshiriqlar ochiq yechimli bo‘lishi, talabaga mavzu, material yoki usulni tanlash imkoniyati berilishi va uning tanlovi asoslab berilishi talab etiladi.

V.A.Slastenin, I.F.Isayev va Ye.N.Shiyanov (2002) pedagogik jarayonning samaradorligini aynan uning ishtirokchilari faolligiga bog‘laydi. Kasbiy-subyektiv pozitsiyaning motivatsion-qadriyat komponenti ham shu muhitda shakllanadi: talaba kasbni o‘zi uchun ahamiyatli faoliyat sifatida qabul qila boshlaydi.

Ikkinchi shart-sharoit – *CLIL mazmunini kasbiy-muammoli vaziyatlar asosida loyihalash.* D. Coyle, P. Hood va D. Marsh (2010) taklif etgan 4C modeli (content – mazmun, communication – muloqot, cognition – tafakkur, culture – madaniyat) CLIL darsini rejalashtirishda mazmun va tilni birgalikda ko‘rib chiqishni talab qiladi. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi uchun bu model nafaqat o‘rganish obyekti, balki kasbiy vazifa manbaidir. Masalan, talabaga biologiya yoki geografiya mavzusidagi matnni o‘quvchilarning til darajasiga moslashtirish, unga kerakli lug‘at va nutq qoliplarini tanlash vazifasi beriladi. Bunday vaziyatda talaba nazariy bilimini amaliy harakat bilan bog‘lashga majbur bo‘ladi.

Uchinchi shart-sharoit – *til va fan bo‘yicha hamkorlik hamda bosqichma-bosqich ko‘mak (scaffolding).* CLIL tajribasiga oid tadqiqotlar o‘qituvchilarning eng ko‘p qiynaladigan jihati mazmun va tilni integratsiyalash ekanini ko‘rsatadi. M.L.Pérez Cañado (2016) amaldagi o‘qituvchilar CLIL metodikasi, o‘quv materiallarini ishlab chiqish va hamkorlikda ishlash bo‘yicha qo‘shimcha tayyorgarlikka ehtiyoj sezishini aniqlagan. Shu bois talabalar fan o‘qituvchilari yoki boshqa mutaxassislik talabalari bilan birgalikda dars rejalashtirishi maqsadga muvofiq. D.Wood, J. Bruner va G. Ross (1976) tavsiflagan scaffolding tamoyili esa o‘qituvchining ko‘magi talaba mustaqilligi oshgani sari kamaytirib borilishini nazarda tutadi. P. Mehisto, D. Marsh va M. J. Frigols (2008) ham CLIL darsida til ko‘magini aniq rejalashtirishni muhim deb hisoblaydi. Bu tamoyilni o‘qituvchilarni tayyorlashga ko‘chirsak, dastlab talabaga namuna va tayyor shablonlar beriladi, keyinchalik u darsni to‘liq mustaqil loyihalaydi.

To‘rtinchi shart-sharoit – *tizimli refleksiya va o‘z faoliyatini baholashni tashkil etish.* D. Schön (1983) “refleksiv amaliyotchi” g‘oyasida mutaxassis o‘z harakatlari ustida faoliyat jarayonida ham, undan keyin ham fikr yuritishini asoslagan. F. Korthagen (2004) esa o‘qituvchi shaxsini xatti-harakat, kompetensiya, e’tiqod, kasbiy o‘zlik va missiya qatlamlaridan iborat yaxlit tizim sifatida ko‘rib, refleksiya faqat tashqi harakatlar bilan cheklanib qolmasligi, chuqurroq qatlamlarga ham yetib borishi kerakligini ta’kidlaydi. Amalda bu refleksiv kundalik, mikrodarsdan keyingi muhokama va kasbiy portfolio orqali amalga oshiriladi. Aynan shu shart-sharoit refleksiv-baholash komponentini rivojlantiradi va talabaning tashqi baholashdan o‘zini o‘zi baholashga o‘tishini ta’minlaydi.

Ushbu shart-sharoitlar alohida-alohida emas, balki majmua holida ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, refleksiyasiz muammoli vaziyat oddiy topshiriqqa aylanib qoladi, subyektlikni faollashtiruvchi muhitsiz esa hamkorlik rasmiy tus oladi. Shu sababli ularni o‘quv dasturi, mashg‘ulot shakllari va baholash tizimida bir vaqtda hisobga olish zarur. Shart-sharoitlarni oliy ta’lim muassasasi amaliyotiga joriy etishda ikki jihatga e’tibor qaratish lozim. Birinchidan, ular alohida kurs sifatida

emas, balki mavjud fanlar, avvalo chet tilini o‘qitish metodikasi, amaliy ingliz tili mashg‘ulotlari va pedagogik amaliyot mazmuniga singdirilishi kerak. Aks holda talaba CLILni o‘z kasbiy faoliyatidan ajralgan qo‘shimcha bilim sifatida qabul qiladi. Ikkinchidan, shart-sharoitlarning amalga oshishini kuzatib borish uchun kasbiy-subyektiv pozitsiyaning to‘rtta komponenti-motivatsion-qadriyat, kognitiv-nazariy, operatsion-amaliy va refleksiv-baholash komponentlari bo‘yicha mezon va ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda baholash yakuniy nazorat bilan cheklanmasdan, o‘quv jarayoni davomida talabaning o‘zgarishini ko‘rsatib borishi, ya’ni diagnostik va shakllantiruvchi xususiyatga ega bo‘lishi kerak. Shunda o‘qituvchi qaysi shart-sharoit yetarli darajada ta’minlanmayotganini o‘z vaqtida aniqlab, mashg‘ulotlar mazmuniga tuzatish kiritishi mumkin bo‘ladi.

Xulosa. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-subyektiv pozitsiyasini CLIL asosida rivojlantirish pedagogik shart-sharoit majmuida amalga oshirilganda samarali bo‘lishi mumkin: subyektlikni faollashtiruvchi ta’lim muhiti, CLIL mazmunini kasbiy-muammoli vaziyatlar asosida loyihalash, til va fan bo‘yicha hamkorlik hamda bosqichma-bosqich ko‘mak, tizimli refleksiya. Har bir shart-sharoit kasbiy-subyektiv pozitsiyaning muayyan komponenti bilan bog‘langan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Абульханова-Славская, К. А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль.
2.Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and language integrated learning*. Cambridge University Press.
3.Ипполитова, Н.В., & Стерхова, Н.С. (2012). Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация. *General and Professional Education*, (1), 8–13.
4.Korthagen, F. A. J. (2004). In search of the essence of a good teacher: Towards a more holistic approach in teacher education. *Teaching and Teacher Education, 20*(1), 77–97.
5.Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M. J. (2008). *Uncovering CLIL: Content and language integrated learning in bilingual and multilingual education*.
6.Pérez Cañado, M. L. (2016). Teacher training needs for bilingual education: In-service teacher perceptions. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 19*(3), 266–295. https://doi.org/10.1080/13670050.2014.980778
7.PQ-1875. (2012). *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori* (10.12.2012).
8.Schön, D. A. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. Basic Books.
9.Сластёнин, В. А., Исаев, И. Ф., & Шиянов, Е. Н. (2002). *Педагогика*. Москва: Академия.
10.Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The role of tutoring in problem solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 17*(2), 89–100.

DARS MASHG`ULOTLARIGA O`QUVCHILARNI QIZIQTIRISH VA MAZMUNAN BOYITISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI

Abusamatova Shaxodat Hojiakbar qizi,
Fozilova Gulruh Mahmudjonovna
UNICON UZ ilmiy xodimi,
Mudarris xalqaro maktabi
Boshlang'ich sinf o'qituvchisi va mental arifmetika treneri,
Alfatiha o'quv markazi Mental arifmetika treneri.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o`quvchilarni mashg`ulot davomia faol bo`lishga va iqqatini jalb qilishga yordam beradigan zamonaviy texnologiyalar va ularning avzaliklari keltirilgan

**Kalit so`zlar:** texnologiya, interaktivlik, kuzatish va taqqoslash texnologiyalari, o`quvchilarni baholash

Mamlakatimizda dars mashg‘ulotlarini zamonaviy talablar asosida, samarali va mazmunli tashkil etish hamda ta’lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida bir qator muhim farmon va qarorlar qabul qilingan, masalan ularga quyidagilarni misol qilib olishimiz mumkin:

• PF-79-sonli Farmon (26.05.2023): Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi ushbu hujjat dars samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, tuman va shahar xalq ta’limi bo‘limlarining maktablar faoliyatini tekshirish va ta’lim sifatini baholash bo‘yicha ortiqcha vakolatlari bekor qilinib, asosiy e’tibor o‘qituvchilarga darslarni samarali tashkil etishda amaliy-metodik yordam ko‘rsatishga qaratildi.

• PF-76-sonli Farmon (05.05.2025): Ta’lim sifatini ta’minlash va xalqaro standartlarni joriy etishga qaratilgan. Ushbu farmon asosida ta’lim tashkilotlari faoliyatini tashqi baholash mexanizmlari takomillashtirildi. Bu o‘quv jarayonida dars samaradorligini monitoring qilish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

• PF-152-sonli Farmon (30.09.2024): Maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim tizimida uzviylikni ta’minlash hamda dars mashg‘ulotlarining sifat ko‘rsatkichlarini yangi bosqichga ko‘tarishga oid chora-tadbirlar dasturini belgilab bergan.

Yuqorida keltirilgan qonun loyihalar ijrosini ta’minlash maqsadida o`qituvchi pedagoglar tomonia ko`plab izlanishlar olib borilmoqda jumlaan dars mashg‘ulotlariga o‘quvchilarni qiziqtirish va ularning mazmunini boyitish bugungi kun pedagogikasining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Zonaviy texnologiyalar darsni shunchaki ma’lumot uzatish vositasidan interaktiv, qiziqarli va esda qolarli jarayonga aylantirishga yordam beradi. Quyida darslar samaradorligini oshirish va o‘quvchilar diqqatini jalb qilish uchun eng ommabop zamonaviy texnologiyalar, usullar va ularning afzalliklari keltirilgan.

1. Interaktiv va O‘yinli Texnologiyalar (Gamification)

Dars jarayoniga o‘yin elementlarini olib kirish o‘quvchilarning motivatsiyasini keskin oshiradi.

• Raqamli viktorina va testlar: Kahoot!, Quizizz, Plickers va Wordwall kabi platformalar orqali o‘tilgan mavzuni musobaqa shaklida mustahkamlash. Bu o‘quvchilarda jamoaviy ruh va sog‘lom raqobatni uyg‘otadi.

• Kvest-darslar (Eski xonadan chiqish): Mavzuga oid jumboq va topshiriqlarni yechish orqali "g‘azna" yoki kalitni topish o‘yini.

• Rollar va keyslar (Case study): O‘quvchilarga hayotiy muammoli vaziyat (keys) beriladi va ular ma’lum bir rollarga (shifokor, iqtisodchi, diplomat) kirib, muammoning yechimini izlaydilar.

2. Vizuallashtirish va Multimedia Texnologiyalari

Inson axborotning katta qismini ko‘rish orqali qabul qiladi. Quruq matndan ko‘ra vizual kontent dars mazmunini boyitadi.

• Infolar va Intellekt-kartalar (Mind Mapping): Canva, Miro yoki XMind dasturlari yordamida murakkab mavzularni chizma va mantiqiy zanjirlar ko‘rinishida tushuntirish.

• 3D va Virtual borliq (VR/AR): Kimyo, biologiya, fizika va tarix darslarida tushunish qiyin bo‘lgan jarayonlarni (masalan, atom tuzilishi, kosmos, qadimgi dunyo) virtual sayohatlar orqali ko‘rsatish.

• Scribining (Scribing): O‘qituvchi gapirayotgan paytda mavzuning mohiyatini oddiy chizmalar, ramzlar va kalit so‘zlar bilan doskada tezkor tasvirlab borishi.

3. Hamkorlik va Loyihaviy Ta’lim (Project-Based Learning)

O‘quvchi darsda passiv eshituvchi emas, balki faol ijrochi bo‘lishi kerak.

• Loyiha usuli: O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, biror muammoni o‘rganishadi (masalan, "Ekologiyani qanday asrash mumkin?") va dars oxirida o‘z taqdimotlarini namoyish qilishadi.

• "Flipped Classroom" (Ag‘darilgan sinf): O‘quvchilar yangi mavzuni uyda video yoki matn orqali mustaqil o‘rganib kelishadi, darsda esa faqat mashqlar, bahs-munozaralar va amaliy topshiriqlar bajariladi.

• Blended Learning (Aralash ta’lim): An’anaviy dars xonasidagi ta’limni onlayn platformalar (Google Classroom, Moodle) imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish.

4. Sun’iy Intellekt va Shaxsiylashtirilgan Ta’lim

• AI-yordamchilar: ChatGPT, Claude kabi neyrotarmoqlardan dars ssenariylarini yaratish, o‘quvchilar uchun qiziqarli va individual testlar tayyorlashda foydalanish.

• Moslashuvchan (Adaptiv) o‘qitish: Har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajasiga qarab tizim tomonidan avtomatik ravishda oson yoki qiyinroq topshiriqlar berilishi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” farmoni, 26.05.2023 yildagi PF-79-son

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim sifatini ta’minlash va ta’lim xizmatlari ko‘rsatish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” farmoni, 05.05.2025 yildagi PF-76-son

БИОМЕДИЦИНА ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

CLINICAL AND LABORATORY CHARACTERISTICS OF CHRONIC OBSTRUCTIVE PULMONARY DISEASE IN PATIENTS WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS: A CROSS-SECTIONAL STUDY

Muhammadiyev A.A.,
Master's student in Endocrinology,
Tashkent State Medical University
muhammadiyevakmal85@gmail.com

Kalanxodjaeva K.A.,
Master's student in Endocrinology,
Tashkent State Medical University
kamolochka1999@gmail.com

ABSTRACT: Chronic obstructive pulmonary disease (COPD) and type 2 diabetes mellitus frequently coexist, yet the link between glycemic control and lung function in such patients has not been sufficiently studied. This article presents the results of a cross-sectional study of 40 patients with COPD and type 2 diabetes mellitus. HbA1c was inversely correlated with FEV_1 ($r = -0.43$, $p = 0.006$) and with the FEV_1/FVC ratio ($r = -0.39$, $p = 0.01$). After adjustment for smoking, HbA1c remained an independent predictor of lower FEV_1 and FEV_1/FVC. Poorer glycemic control was therefore associated with worse pulmonary function in these patients.

KEYWORDS: chronic obstructive pulmonary disease, type 2 diabetes mellitus, FEV_1, glycated hemoglobin, glycemic control, spirometry.

Chronic non-communicable diseases account for a growing share of disability and mortality worldwide, and chronic obstructive pulmonary disease (COPD) and type 2 diabetes mellitus are among the most common of them. According to the International Diabetes Federation, 537 million adults aged 20–79 years were living with diabetes in 2021, and type 2 diabetes accounts for the vast majority of these cases [1]. COPD, in turn, remains one of the three leading causes of death in the world [2].

The two diseases often occur together. Diabetes is one of the most frequent comorbidities in patients with COPD [3], and its presence complicates both the course of the lung disease and its treatment. Chronic systemic inflammation, oxidative stress, non-enzymatic glycation of connective tissue proteins in the lung and microangiopathy are considered the main mechanisms through which hyperglycemia may damage the lungs. Patients with diabetes have been reported to have lower FEV_1 and forced vital capacity than people without diabetes. At the same time, data on how the degree of glycemic control relates to airflow limitation in patients who already have COPD remain limited, which makes this question relevant for clinical practice.

The aim of the study was to examine the relationship between lung function and glycemic control in patients with COPD and type 2 diabetes mellitus.

The study is being conducted in 2024–2027 at the Republican Specialized Scientific and Practical Medical Center of Therapy and Medical Rehabilitation (Tashkent). This article presents data on 40 patients with an established diagnosis of COPD and type 2 diabetes mellitus. COPD was diagnosed according to the GOLD criteria [2], and type 2 diabetes according to the criteria of the American Diabetes Association (ADA) [4]. Lung function was assessed by spirometry, with forced expiratory volume in one second (FEV_1) and the FEV_1/FVC ratio taken as the main functional parameters. Fasting plasma glucose and glycated hemoglobin (HbA1c) were measured in all patients. The relationships between pulmonary and glycemic parameters were evaluated using correlation analysis and multivariable linear regression adjusted for smoking status.

The mean FEV_1 in the study group was 58.4 ± 12.6% of the predicted value, and the mean FEV_1/FVC ratio was 0.56 ± 0.08. A moderate inverse correlation was found between HbA1c and FEV_1 ($r = -0.43$, $p = 0.006$). HbA1c was also negatively associated with the FEV_1/FVC ratio ($r = -0.39$, $p = 0.01$). Fasting plasma glucose showed a weaker, though statistically significant, inverse correlation with FEV_1 ($r = -0.31$, $p = 0.04$). In the regression model adjusted for smoking, HbA1c remained an independent predictor of reduced FEV_1 ($\beta = -0.36$, $p = 0.01$) and of a lower FEV_1/FVC ratio ($\beta = -0.33$, $p = 0.02$).

These results are consistent with published data on the adverse effect of hyperglycemia on lung function. It is worth noting that HbA1c was more closely related to spirometric parameters than fasting glucose. This is to be expected, since HbA1c reflects average glycemia over the previous 2–3 months, while a single glucose measurement depends largely on the conditions at the time of testing.

Thus, in patients with COPD and concomitant type 2 diabetes mellitus, impaired lung function is significantly associated with poorer glycemic control, and this association persists after smoking is taken into account. Such patients require a comprehensive assessment involving both a pulmonologist and an endocrinologist, as well as an individualized approach to treatment. Achieving target HbA1c levels may help preserve lung function in these patients, although this assumption needs to be confirmed in prospective studies.

References

1. International Diabetes Federation. IDF Diabetes Atlas, 10th edition. – Brussels, 2021. // https://diabetesatlas.org
2. Global Initiative for Chronic Obstructive Lung Disease (GOLD). Global Strategy for the Diagnosis, Management, and Prevention of Chronic Obstructive Pulmonary Disease: 2024 Report. // https://goldcopd.org
3. Cazzola M., Bettoncelli G., Sessa E., Cricelli C., Biscione G. Prevalence of comorbidities in patients with chronic obstructive pulmonary disease // Respiration. – 2010. – Vol. 80, № 2. – P. 112–119.

4. American Diabetes Association Professional Practice Committee. Diagnosis and Classification of Diabetes: Standards of Care in Diabetes – 2024 // Diabetes Care. – 2024. – Vol. 47, Suppl. 1. – P. S20–S42.

1-TUR QANDLI DIABETGA CHALINGAN BOLALAR VA O‘SMIRLARDA GLIKEMIK NAZORAT DARAJASINING TO‘R PARDA MORFOMETRIYASI VA AQLIY ISH QOBILIYATIGA TA’SIRI

Yuldasheva Nodira Mahmudovna
Akad. Yo.X. To‘raqulov nom. RIIAETM to‘r parda va ko‘ruv nervi patologiyasi bo‘yicha ilmiy bo‘lim boshlig‘i, t.f.d.
Fazliddinova Mehribonu Shavkatjon qizi
Toshkent davlat tibbiyot universiteti magistr talabasi
E-mail: azamjonovamehribonu2@gmail.com

Annotatsiya. *Tezisda klinik retinopatiya belgilari bo‘lmagan, 1-tur qandli diabetga chalingan 7–18 yoshli 54 nafar bemorda glikemik nazorat darajasining to‘r parda morfometriyasi (optik kogerent tomografiya) va aqliy ish qobiliyatiga (Raven testi) ta’siri o‘rganilgan. Kasallik nazorat qilinmaydigan kechganda to‘r pardaning umumiy qalinligi o‘zgarmagan holda fovea markazidagi qalinlik va Raven testi bali ishonchli past bo‘lgani hamda ularning HbA1c bilan teskari bog‘liqligi aniqlangan. Bolalarda erta skriningda fovea qalinligini baholash tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *1-tur qandli diabet, bolalar va o‘smirlar, glikemik nazorat, HbA1c, diabetik retinopatiya, optik kogerent tomografiya, fovea, aqliy ish qobiliyati, Raven testi.*

Dolzarbligi. Diabetik retinopatiya bugungi kunda neyrovaskulyar birlik kasalligi sifatida qaraladi: to‘r pardaning nerv to‘qimasidagi o‘zgarishlar tomir o‘zgarishlaridan oldin boshlanadi. Bolalarda bu jarayonning erta bosqichini qanday ko‘rsatkich bilan aniqlash mumkinligi hozirgacha ochiq savol bo‘lib qolmoqda.

Maqsad. Klinik retinopatiya belgilari bo‘lmagan bemorlarda glikemik nazorat darajasining to‘r parda morfometriyasi va aqliy ish qobiliyatiga ta’sirini baholash.

Materiallar va usullar. 1-tur qandli diabetga chalingan 7–18 yoshli 54 nafar bemor tekshirildi. Glikemik nazorat darajasiga qarab ikki guruh shakllantirildi: kasallik nazorat qilinmaydigan kechgan bemorlar (n = 29) va barqaror glikemik nazoratdagi bemorlar (n = 25). Optik kogerent tomografiya Topcon Triton DRI OCT apparatida 3D Macula 7,0×7,0 mm protokoli bo‘yicha, statik perimetriya 144 nuqtali dastur bo‘yicha bajarildi; aqliy ish qobiliyati Raven progressiv matritsalari yordamida baholandi. Guruhlarni taqqoslashda Mann–Uitni mezoni, bog‘liqliklarni baholashda Spirmen rang korrelyatsiyasi va xususiy korrelyatsiya tahlili qo‘llanildi.

Natijalar. Guruhlar yosh, jins va tana massasi indeksi bo‘yicha farq qilmadi (barcha hollarda $p > 0,05$), glikemik nazorat bo‘yicha esa keskin farqlandi: HbA1c 10,58 ± 2,31 % va 7,52 ± 1,79 % ($p < 0,001$). HbA1c ning maqsadli darajasiga birinchi guruhda 1 nafar (3,4 %), ikkinchi guruhda 18 nafar (72,0 %) bemor erishgan.

To‘r pardaning umumiy o‘rtacha qalinligi guruhlar o‘rtasida farq qilmadi — 279,9 ± 12,4 mkm va 281,8 ± 16,9 mkm (p = 0,157). Fovea markazidagi qalinlik esa nazorat qilinmaydigan guruhda ishonchli past bo‘ldi: 176,5 ± 18,3 mkm ga qarshi 182,5 ± 11,6 mkm (p = 0,015). Raven testi bali ham shu guruhda past chiqdi — 68,1 ± 6,3 va 72,1 ± 4,8 ball (p = 0,022).

HbA1c darajasi fovea markazidagi qalinlik bilan (ρ = −0,272; p = 0,049) va Raven testi bali bilan (ρ = −0,343; p = 0,012) teskari korrelyatsion bog‘liqlikka ega bo‘ldi. Yosh va kasallik davomiyligi ta’siri istisno qilingandan keyin ham ikkala bog‘liqlik saqlanib qoldi: mos ravishda r = −0,289 (p = 0,036) va r = −0,332 (p = 0,015).

Xulosa. Surunkali giperglikemiya klinik retinopatiya belgilari paydo bo‘lishidan oldin ham to‘r parda markaziy sohasi qalinligining kamayishi va aqliy ish qobiliyatining pasayishi bilan birga kechadi. To‘r pardaning umumiy qalinligi bu o‘zgarishlarga sezgir emas, shu sababli bolalarni erta skrining qilishda fovea markazidagi qalinlikka urg‘u berish maqsadga muvofiq.

GROWTH HORMONE DEFICIENCY IN CHILDREN IN UZBEKISTAN: CLINICAL AND LABORATORY CHARACTERISTICS

Kalanxodjayeva K.A.
Muhammadiyev A.A
Master of endocrinology
[1] Tashkent State Medical University,
Tashkent, Uzbekistan
kamolochka1999@gmail.com
muhammadiyevakmal85@gmail.com

Abstract: This study examines the clinical, anthropometric, and hormonal characteristics of children with confirmed growth hormone deficiency in the Republic of Uzbekistan. The study included 51 patients aged 5.1–16.0 years examined between 2022 and 2025. The findings demonstrated substantial impairment of linear growth, low peak growth hormone concentrations during stimulation testing, and generally reduced insulin-like growth factor 1 levels. The results emphasize the importance of systematic growth monitoring, early recognition of growth disorders, and timely referral for specialist assessment.

Keywords: growth hormone deficiency, children, short stature, anthropometric assessment, growth hormone stimulation test, insulin-like growth factor 1, early diagnosis.

Background

Growth hormone deficiency (GHD) is an important endocrine cause of impaired linear growth in childhood. Growth hormone plays a central role in regulating postnatal growth and influences the production of insulin-like growth factor 1 (IGF-1), which mediates many of its growth-promoting effects. Insufficient growth hormone secretion may lead to reduced growth velocity, short stature, delayed skeletal maturation, and disturbances in body composition.

The timely diagnosis of GHD remains an important challenge in pediatric endocrinology. Short stature may be the first visible manifestation of the disorder, but the clinical presentation varies depending on the age at onset, severity of hormone deficiency, associated pituitary abnormalities, and other clinical factors. A comprehensive diagnostic assessment therefore requires a combination of auxological data, biochemical investigations, growth hormone stimulation testing, and additional examinations when clinically indicated.

Anthropometric assessment, including height standard deviation score (height SDS), provides an objective method for evaluating the severity of growth impairment. Measurement of IGF-1 and assessment of stimulated growth hormone secretion contribute to the diagnostic process, although results must be interpreted in the

context of age, sex, pubertal development, assay characteristics, and the stimulation protocol used.

In Uzbekistan, the clinical characterization of children with GHD is important for improving diagnostic pathways and strengthening the early detection of growth disorders in pediatric healthcare. Analysis of the clinical and hormonal profiles of affected children may help identify opportunities for earlier referral and more comprehensive assessment.

Aim

To evaluate the clinical, anthropometric, and laboratory characteristics of children with growth hormone deficiency in the Republic of Uzbekistan.

Materials and Methods

The study included 51 patients (26 boys and 25 girls) aged 5.1–16.0 years with a confirmed diagnosis of GHD. The patients underwent examination and treatment at the Republican Specialized Scientific and Practical Medical Center of Endocrinology named after Academician Y.H. Turakulov between 2022 and 2025.

The diagnosis was established on the basis of the clinical presentation, including growth retardation and reduced height SDS, growth hormone stimulation test results, serum IGF-1 concentrations, magnetic resonance imaging (MRI) of the hypothalamic-pituitary region, and hand radiography for assessment of bone age, as indicated.

Growth hormone secretion was assessed using stimulation testing with insulin or clonidine. A five-point GH stimulation test was performed in 40 patients. IGF-1 measurements were available for 32 patients.

Anthropometric parameters included height and body weight. Height SDS and weight SDS were calculated using the reference standards and software specified in the study protocol (WHO AnthroPlus, 2007). Descriptive statistical methods were used to summarize the data, including mean ± standard deviation (M ± SD), median, minimum–maximum values, and percentages.

Results

Of the 51 children included in the study, 26 were boys (51.0%) and 25 were girls (49.0%). The mean age was 10.9 ± 3.1 years, with a range of 5.1–16.0 years. Children most frequently presented for examination between 9 and 13 years of age. This pattern may indicate delayed recognition or referral, although the study design does not establish the reasons for the age distribution.

The mean height at presentation was 120.5 ± 14.6 cm, and the mean height SDS was −3.4 ± 1.2. A height SDS below −3.0 was reported in 62.7% of the patients, indicating marked impairment of linear growth in a substantial proportion of the study population. Mean body weight was 23.1 ± 7.8 kg, while the mean weight SDS was −3.8 ± 2.3.

Growth hormone stimulation testing was performed in 40 of the 51 patients. The mean peak GH concentration was 4.8 ± 4.3 ng/mL. According to the reported study

data, 37 patients (72.5% of the total cohort) had a maximum stimulated GH concentration below 10 ng/mL, while 32 patients (62.7% of the total cohort) had a peak concentration not exceeding 7 ng/mL.

These findings indicate low stimulated GH concentrations among the children evaluated. However, the diagnostic significance of a specific GH peak depends on the stimulation protocol, laboratory assay, and applicable clinical guidelines. Because stimulation testing was performed in only 40 patients, the denominator and classification of patients without test results should be verified before the percentages are interpreted as prevalence estimates within the cohort.

IGF-1 concentrations were available for 32 patients. The mean concentration was 99.4 ± 88.3 ng/mL, with a range of 9.9–352.0 ng/mL. The median concentration was 82.8 ng/mL. Most patients were reported to have IGF-1 concentrations below age-specific reference ranges, which is consistent with reduced GH activity. Nevertheless, IGF-1 should be interpreted using appropriate age- and sex-specific reference intervals and, where available, pubertal-stage-adjusted standards.

Taken together, the anthropometric and hormonal findings demonstrate substantial growth impairment in this clinical cohort. The combination of markedly reduced height SDS, low peak GH concentrations in tested patients, and generally low IGF-1 levels highlights the importance of integrating clinical and biochemical findings when evaluating children with suspected GHD.

Conclusions

The clinical assessment of 51 children with GHD demonstrated substantial impairment of linear growth, reflected by a mean height SDS of −3.4 ± 1.2. The mean peak GH concentration among patients who underwent stimulation testing was 4.8 ± 4.3 ng/mL, while the median IGF-1 concentration among patients with available measurements was 82.8 ng/mL.

The findings support the importance of comprehensive clinical and hormonal evaluation in children with suspected growth hormone deficiency. Anthropometric measurements, growth charts, biochemical investigations, and appropriately interpreted stimulation tests should be considered together rather than used as isolated diagnostic indicators.

The reported interval of approximately 3–4 years between symptom onset and diagnostic confirmation highlights the need to strengthen the early recognition of growth disorders. However, this delay should be reported as a median only if supported by the underlying patient-level data.

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ҲУҚУҚ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Eshmurodov Abbos Ilyosovich
VOYAGA YETMAGANLAR NAZORATSIZLIGI VA HUQUQBUZARLIKLARINING OLDINI OLISHDA PROKUROR ISHTIROKINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI: GERMANIYA TAJRIBASI……...6
Eshmurodov Abbos Ilyosovich
VOYAGA YETMAGANLAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDA PROKUROR NAZORATINING ASOSIY YO‘NALISHLARI……..10
G‘oziyev Zikrillo Xabibullayevich
PROKURATURA ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN JAMOATCHILIK NAZORATIGA OID GERMANIYA TAJRIBASI……..15
G‘oziyev Zikrillo Xabibullayevich
PROKURATURA ORGANLARI FAOLIYATI USTIDAN JAMOATCHILIK NAZORATINING HUQUQIY SHAKLLARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI…….20
Mansurov Oybek Olim o‘g‘li
SUD EKSPERTIZASI FANINING SHAKLLANISH TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI: QADIMGI TAJRIBADAN ZAMONAVIY ILMIY YUTUQLARGACHA…….25
Mansurov Oybek Olim o‘g‘li
SUD EKSPERTLIK MUASSASALARINING INSTITUTSIONAL RIVOJLANISHI, XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI VA O‘ZBEKISTON AMALIYOTI……..33

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДАГИ ИЗЛАНИШАЛАР ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Allaberganov Ollabergan Arslanbekovich
KAMBIZ II DAVRIDA AHAMONIYLAR IMPERIYASI: ISTILO VA ISLOHOTLAR……42

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Джалилова Нилуфар Дилшодовна
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА СТЫКЕ ЯЗЫКОВ: ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ……..45

АДАБИЁТ ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

MAKSETOVA F.A.
QORAQALPOQ, O‘ZBEK VA QOZOQ BOLALAR URF-ODAT QO‘SHIQLARINING POETIK VA ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI……..49

ИҚТИСОД ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Matrasulova Oyshajon Rajabbayevna
MOLIYAVIY MUSTAQIL OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINI ISH BILAN TA’MINLASHDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISH…….52
Quranboyev Amirbek Umrbek o’g’li
JAHON IQTISODIYOTIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA IJTIMOIY TARMOQLAR MARKETINGINI RIVOJLANTIRISH YO’NALISHLARI……..55

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Kubayeva Maxbuba Raxmatulayevna
KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING TANQIDIY VA ANALITIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH…….60
Shermatova Manzura Ikromjanovna
BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI NOGIRONLIGI BO‘LGAN YOSHLARDAGI XULQ-ATVOR OG‘ISHLARINI KORREKSIYALASHDA EMOTSIONAL O‘ZINI BOSHQARISHNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI SUGGESTIV USULLARDAN FOYDALANISH…….64
Temirova Shoxsanam Komilovna
BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY-SUBYEKTIV POZITSIYASINI CLIL ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI…….70
Abusamatova Shaxodat Hojiakbar qizi, Fozilova Gulruh Mahmudjonovna
DARS MASHG`ULOTLARIGA O`QUVCHILARNI QIZIQTIRISH VA MAZMUNAN BOYITISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI…….73

БИОМЕДИЦИНА ФАНЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДАГИ ТАДҚИҚОТЛАР

Muhammadiyev A.A., Kalanxodjaeva K.A.,
CLINICAL AND LABORATORY CHARACTERISTICS OF CHRONIC OBSTRUCTIVE PULMONARY DISEASE IN PATIENTS WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS: A CROSS-SECTIONAL STUDY……..75
Yuldasheva Nodira Mahmudovna, Fazliddinova Mehribonu Shavkatjon qizi
1-TUR QANDLI DIABETGA CHALINGAN BOLALAR VA O‘SMIRLARDA GLIKEMIK NAZORAT DARAJASINING TO‘R PARDA MORFOMETRIYASI VA AQLIY ISH QOBILIYATIGA TA’SIRI…….78
Kalanxodjayeva K.A., Muhammadiyev A.A
GROWTH HORMONE DEFICIENCY IN CHILDREN IN UZBEKISTAN: CLINICAL AND LABORATORY CHARACTERISTICS…….80

TADQIQOT.UZ ТОМОНИДАН
ТАШКИЛ ЭТИЛГАН

”ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН: ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР” МАВЗУСИДАГИ РЕСПУБЛИКА 93-КЎП ТАРМОҚЛИ ИЛМИЙ МАСОФАВИЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ

(2-қисм)

Маъсул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонович

Мусаҳҳиҳ: Файзиев Фаррух Фармонович

Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Эълон қилиш муддати: 31.10.2026